

החדר

תכונתו ושיטתו

כמשכן שבימי משה, שהיה עשוי לְלוֹת את ישראל בכל מסעיהם וחניותיהם, כן היה החדר עשוי להטלטל, וכן הסתגל לתנאי החיים של עם גולה, לטלטוליו ונדודיו. היסטוריה ארכה לו, וחותרם הגלות עליו. החדר זוהי הצורה האחרונה שקבל „בית-הספר“, שראשיתו מימי הסופרים והתנאים, בדורות האחרונים בין תפוצות היהודים האשכנזים. אין תכליתי להרצות פה תולדותיו, אף-על-פי שיש בהן כדי להאיר גם על ההוה של החדר. השתדל אשתדל לתארו כמו שהיה קרוב לזמננו בישותו הטפוסית, ואנסה לחקור את שיטת הלמודים ודרך ההוראה של החדר, ולבסוף אנסה לברר מה שיש ללמוד מזה להבא, לעתידות החדר. כל תאור המטפל במציאות טפוסית על-כרחו הוא במדה ידועה קונסטרוקציה. בכמה פרטים בודאי השגייתי את המדות, הבלטתי את ההבדלים בין נפות ומחוזות, אבל אי-אפשר בלי-זה.

פשטות יסודו וסודו תצין את החדר. מפאת גזרתו הפשוטה ומערכת למודיו המועטים יוכל להתפונן בכל עדה מישראל, בכל מקום ובאם ושבחם, מיד כהגיעם לתחנה חדשה, בלי ועדים וגבאים, בלי מחשבה רבה תחלה, ובלי סדרנים ופרנסים וטפולם ודאגתם. הגלות הכריחתם להגיע לפשטות כזאת. כך היה החדר מכֵּן לאפי חייהם; אך באו יהודים אחדים למקום חדש, מיד יכלו לסדר את חנוך ביניהם. אם נמצא אדם מכשר לכך, מיד נטפלו אליו ההורים, והחדר היה על-תלו.

החדר היה ברבו לא קנין צבורי, אלא קנין בעלים. המלמדים היו הבעלים, והחדר התנהג על חשבונם, הם שהסמיקו כל צרכיו, שכר דירה וכל שאר הצטרכותו, שאמנם היתה מועטת. בדרג הנמוך של החדר, שבו הצטרך המלמד לעוזרים, היה הוא הממָן והמשלם שחרם. הוא היה אפוא בבחינת-מה קבלן.

חדרים צבוריים, שנקראו בשם „תלמוד תורה“, היו רק בערים הגדולות. ברוסיה נתרבו אלה, מאחר שחקי הנשות וסדרי הכנסות הקהלה הכשירו יסודם. ברבו שמש החדר הצבורי רק לילדי העניים, שתמך בהם

גם בספרים ובשאר מכשירי-למוד, ואמידים נמנעו משלוח אליו ילדיהם, בכפרם את החדרים הפרטיים על-סני המוסד הצבורי, ויען קו לתוצאות טובות מהם מאשר מפנו.

סדר מעין זה נהג בימי-הבינים גם אצל עמים אחרים, אצלנו הכשירתו הגלות ונתקיים גם כשבטל אצל אחרים. מצב זה היה נוח ורצוי לגולה הדוויה של סוף ימי-הבינים. הלחץ והדחף נטלו מן העדה את כח הסדור. לא רבו האנשים שחפצו ויכלו לקבל עליהם את האחריות והטרח. וכך נמצא תמיד אדם, אשר מחיתו הצריכתו לאחוז במלמדות ולספק את הצורך הצבורי. וזה אמנם היה אפשר בגין פשטות התכנית ומעוט המקצועות בחדר. איש שידע מקצוע אחד, נקל היה למצאו.

המלמד לא היתה לו הכנה מיוחדת לאומנותו, רק לעתים אירע שהמלמד בדרג הנמוך היה תחלה, עוזר. דרך-כלל לא היה זה נוהג, ולא היתה זאת דרישה. רק את דעת הלמודים דרשו מהם, בדבר זה לא ידעו ותור בימיו הטובים של החדר, אבל הכשרה מיוחדת למלאכת ההוראה לא היתה למלמדים. מי שהרגיש בעצמו את היכלת, עמד ופתח בהוראה. ואם הצליח, ממילא הפנה אליו את לב ההורים. השקפת הרבים היתה, שבדרג הנמוך של החדר יש ערך לאומנות ההוראה, ויש מלמד, פועל המצליח בהוראתו, ויש מלמד שאין הילדים רואים אצלו סמן ברכה, אבל מהחל למוד הגמרא ידעת המקצוע עקר וההכשר המיוחד אינו אך טפל. וגם בדרג הנמוך – לא בהכנה תלו את הכשר ההוראה, אלא במזג מתאים, באפי מסגל, בכשרון טבעי, שאינם נקנים בלמוד. דבר זה, חסר חנוך פדגוגי מיוחד למלמד, הוא יסוד גדול בכל סדורו של החדר, רק כך יכול החדר להיות קנין פרטי. ואולם דבר זה היה בגדר האפשרי רק באשר אין טכניקה מיוחדת של ההוראה בחדר, אין מורשת כללים דידיקטיים, אלא כל אחד יוצר לעצמו כללים ודרך לפי טבעו ומזגו ולפי הילדים אשר לפניו.

כאמור, היו בין המלמדים מועטים שהיו מקדם עוזרים, אבל כרובם היו אנשים שמאורעות חייהם הביאום לכך, וקלט המעמד הזה רבים שנטרפה להם ספינת חייהם. רבים היו כאן, שברי הלוחות: לומדים גדולים, שלא הצליחו לתפס רבנות, למדנים בני-עניים, שלא יכלו לעלות במעלות הפלם החברותי, בעלי-בתים הגונים, שירדו מנכסיהם, אנשים בעלי נפש יתרה, שלא ידעו דרך בחיים. ויש ששקעו כאן בעלי כשרונות גדולים, שבדור אחר יכלו להאיר ארץ במחשבה, יש שהיו כאן תלמידי-יחכמים גדולים מן הרב המשמש בכתרה של תורה בעיר, אלא שתורתם לא היתה רבנית, גדלתם לא בהוראה, אלא בתלמוד ובסברה. בדורות הקודמים יכלה המלמדות לשמש מעבר לרבנות. הנסיונות שנחנסה המלמד יש אשר נתנו לו את דעת החיים, יש שדרכם המיוחדת וגלגלי מאורעותיהם היו לברכה להם ולסביבתם.

למלמדים בתור שדרה מיוחדת בעם יש היסטוריה ארפה מאד, ותפקידים גדולים מלאו בתולדות הרוח בישראל. הסופרים, שהיו נושאי

התורה בתחלת ימי בית שני, מנהיגי העם ומוריו, מפרשי התורה גדולי ישראל, דנין וקראים, ירדו מגדלתם, כשיקראו את מקומם בבית המדרש, והם ירו למלמד תיגוקות ומקרים, מתגייסו וקראים בצבוחה וחיתם שדה סידרת של סופרים ומקרים גם בימי האמוראים והצאונים, שעסקו בכמה מקצועות גדולים, שחכמי חזרות לא עסקו בהם, ומביניהם יצאו המסורה והנקוד, והם שמרו וקימו לנו את מקור כתביה הקדש כהיותו, ביניהם תפסו דעות ומסורות, ויתגלגלו דברי אגדה, אחרי ימי הגאונים היו מביניהם, קראים, ונקדנים, ובעלי פתרונות, וביניהם נולדה ראשית הדקדוק, והפשטנים הצרפתים הראשונים היו קראים משדרה זו, ונתפתחה ביניהם ראשית הפשט הצרפתי. באחרונה היו הם האינטליגנציה הקטנה. המלמד היה מכלי הקדש, כבוד התורה חופף גם עליו. משפחה צניה התכבדה בקרובה המלמד. מלבד הוראתו מלא תפקיד חברותי ידוע בשדרה הנמוכה של העם. יש שהיה המלמד קורא, שעורר בשבת לפני גדולים. ההוראה לקטנים הרגילתו להסביר ולהרחיב דבריו, לרדת אל השומע, ועל כן היו דבריו קרובים ללב ההמון. יש שבאו לשאל מפי המלמד שאלה במנהגי תפלה וסדרי ימים טובים, ביחוד הורי הילדים שהיתה להם שיכות מיחדת אליו. הוא היה כמעט כרב להדיוטות.

ויש שההורים באו אליו לבקש גם עצה, הוא הלא היה התורני היחיד הקרוב אל פשוטי העם, ונהנים ממנו עצה. יש שהיה מקדם איש מעשה וידע ליעץ. מלמדים היו לבוררים בדינים שבין בעלי הבתים, כי למען הכריע בדיני ממונות נצרכה דעת התלמוד, שהיתה מצויה בהם. ידוע, כי רבי ישראל בעל שם טוב בהיותו מלמד היה לבורר מקבל על בני הישובים. המלמד היה עוסק במצוות, נזקק לעני לעמוד לו בשעת דחקו בעל בית שירד מנכסיו יפנה אליו, ובכל היות מצבו הוא דחוק, לא מנע עצמו מלהיות נטפל למצוה כזו, והיה מעשה לצדקה, מחזר על הנותנים לקבץ נדבה לעני בן טובים. ההוראה לא סבלה מזה ביותר, והילדים ראו את רבם עוסק במצוות. כך לא היה המלמד מפרש מן החיים, אלא נתון בתוך החברה, חלק ממנה, ומלא תפקיד בתוכה.

המלמד היה ידיד הבית של ההורים, משתתף בשמחתם ובאבלם, לוקח חלק בכל מאורעות המשפחה, בשמחת נשואים ובשכונע הבן, בשלום זכור, ובליד שמורים, בישוע הבן ובבר מצוה, ובבית פשוט הוא המצין בין הקרואים, פלמיד חכם שבהם, והרבה פעמים בשנה הגה נפגם לבית הקוראים, הלא הבחינה בשבת הצריכה להכנס לעתים קרובות, וכן בקר את הבית לעתים ממונות, בפורים ובתענית, ובכל פעם נתקבל בסבר פנים יפות, ונכנס בשיחה והטעים דבריו בטוסק או במשל, ותלמידו הרגיש הרגשה מהוללה של קרבה וזכורה, של אהבה החדה והחפשי שבבית, נעמד סמוך לרבו ונהנה. מצד כל אלה יקבל אפילו כבוד שבת ויום טוב צורה אחרת, אף על פי שהיה מעין חובה. דבר זה, הקרוד בעינינו, לא היה ירוד בדורם, ומה שהיה חובה לא נטל מתקרבת זו את תכונתה הלבבית, גם

על כל צדא שלא תבוא היה המלמד קרוב לבית ההורים, מבקש את החולה ושואל לשלמו, ויש שמלמד זקן ידע גם ללחש על עין הרע ובק בסגולה, ונתור לידהבית לא היה מונע עצמו ומשמש בידעותיו. המלמדים באו מכל קצות העם, וטבע הדבר מחיב, שלא היה טפוס קבוע של מלמד; היו ביניהם טובי לב, וכי-המוג, ששלטו בילדים בטובתם, והיו ביניהם אנשים קשים, הזורקים מרה בחינוקות. היו ביניהם אנשי-מעשה ובטלנים מפלגים שלא מן העולם הזה. רבים מהם מלאכתם ודחקותם דכאו את נפשם, והמלמד הקפדן, גרוי-העצבים, הכועס על כל קטנה ורודה בתלמידיו באף, היה לשמצה, והחזיק מעמד רק משום-זה שהרבה הורים צפו לפעלה דוקא ממלמד קפדן.

עם כל המגרעות שנפלו במלמדות, נוכל לומר, שדרך-כלל היה המלמד רצוי לתפקידו והגון לשדרתו. כרובם היו המלמדים יראי שמים, וחיו חיי שלומי-אמונים. מי שלא היה במדה זאת, לא יכול לעסוק במלמדות, וחשד כל-שהוא יכול לסלקו משרותו. את כל חיינו הדתיים חי לעיני הילדים ועמהם. וחובתו הקשה יכלה להתמלאות רק במדה גדולה של יראת שמים, כי מסירות גדולה נדרשה לעבודתו בקדש.

המלמד היה על-פירב בעל דרך-ארץ, אפשר מנמס יותר מדי, כמובן-לפי הנמוס של הימים ההם. דכדוך חיינו ודקדוקי עניות עשוהו לענותן ושפל-ברך. במלמדי התינוקות מן הדרג הנמוך היתה פשטות של אפי רחב ורגילות לפקד, שרכשו להם מתוך הצורך לשלוט בעדת ילדים ולסדר קבוצת עוזרים. הכנה למלמדות לא נדרשה, אבל המכשרים לכך התמחו בתוך העבודה; ויש שנתפלא למצא בין המלמדים אומנים מפלאים המצטינים בעבודת-החנוך בלי דעת הלכות חנוך, אלא הרגשה טבעית ונסיון רב ירום דרך. והאמת צריכה להאמר, שהכשר האפי והנסיון הם עקר בהכשרת הוראה כל-הימים.

החדר היה תמיד לעדת ילדים; אולם היו גם אמידים ועשירים, שהחזיקו מלמד יחידי לבניהם.

בכפרים ובישובים עשו זאת אף בלתי-עשירים, ולא היו ילדי-ישראל בשום מקום ללא חנוך וללא מורה. אם היו בעלי-בתים אחדים, הביאו מלמד הכפרה. מזון ומעון נתמיד לו בבית אחד בעלי-הבתים, ונוסף לזה סכום ידוע לזמן. לפני עשרות שנים קבל ערך בגדים לשנה. בימים

[1] בקהלה קטנה יצא לעזר. על המלמד, שפגע בכבוד בעל-אור החיים באמר, שלא כתב טעמו ברוח-הקדש, ונשארה שאלה לפני גדולי ארץ, אם מתר להוסיב חינוקות לפניו, והתשובה היתה: שיפח-עכר-שלא הניחו בליחם בילד, ויהי-כחם שיש להשב-שכפר בעקר רוח-הקדש ולדעג לדברי חכמים. (דברי חיים), תשובות ר' חיים מצנז, לבוב, תרל"ח, סגן ק"ה).

[2] ספר הזכרונות של ר' אשר הלוי (סנה"ה-כ"ד) ברלין, תרע"ג: כד הינא זוטרא

האתרוגים הלכה המשפלת הלוך וגדול. שונה היא בגלילות שונים ושונה היא לפי המלמד ובעלי-הבתים ואין חמר מספירים. בחדרו בבית אחד ההורים היו הילדים מתכנסים ללמוד את אשתו וביתו הניח בעיר. על-פי-ירב נשארה האשה אצל הוריה, או פרנסה עצמה ברכלה במיני מללת, ובפרוים הפסח ולפני ימים נוראים סקד את ביתו, בא וסכום הכסף בידו ושמה את משפחתו שבוע ימים ויותר. המלמד החוזר הביתה לרגלים היה לטפוס קבוע בכדיחות וגם בספרות. ואגדות נוצרו על נסים שנעשו בחזירתם, איך נשתהו קרוב לביתם, אלא שהעמדה להם חמה בעליל, או שעכבם נהר ועברוהו בנס, או שקפצה להם הדרך. וכל-זה בזכות עבודה תמה בהוראת. אף כפריים יחידים החזיקו מלמד או "עוזר" להוראת בניהם, גם שאינם אמידים.

לפעמים היה צורך ללמד בכפר ילדים בני גיל שונה, והמלמד שלא שלט במתודיקה סבל מזה ועבד קשה. אבל דרך-כלל נהג הדבר, שלקטני קטנים היה עוזר, לבינונים מלמד, והגדולים שהגיעו לכלל גמרא נסעו העירה ללמוד שם. המלמד בכפר הורה את הילדים כל היום כלו, כמו שנהג הדבר בחדר, וגם סדר הלימודים והתכנית היו כמו בחדר, אבל צרכי-הבית ועבודת-השדה הטרידו את הבנים ונתקום לעתים מתלמודם. גם חסר האויר המרוה תורה שבעיר והשפעת הסביבה הנכרית – כל-אלה השפיעו, שעל-פי-ירב לא הצליחה ההוראה בכפרים ולא ראו סמן ברכה.

ומי יצא הכפרה? אברך שפל-ברך, שלא מצא און לו לסדר לו חדר בעיר, או אדם בשנות העמידה, שנדלדל במשלח יד, ועכשו בקש לו מנות אשר ייטב לו בכפר. שלמה מימון היה מלמד כפרי שכזה ותאר את המלאכה והסביבה בדורו. יש שהשוחט בכפר היה גם למלמד, אבל גם במקום שלא היה שוחט, והיה זקוקים למקולין שבעיר, היה מלמד לבניהם.

המלמד בכפר, בתור איש-הרוח היחידי, מלא תפקיד של נושא תרבות, הוא היה העירוני שבכפר. נשאל במנהגים, יודע לעין בלוח ומודיע אימתי מועדות וראשי חדשים. יש גם שְמֵלֵא תפקיד של רב ו) בדבר נחוק, כגון שהיה צורך בגבית עדות לשם התר עגונה או כיוצא בזה, ונעשו מלמדים בית-דין לשעה וגבו עדות.

בכפר היה המלמד קרוב אל המשפחה, עוד יותר מאשר בעיר. בתור

לגברי, השתא וקשישנא לרודקאי. זמן וקין השמיח מלאה כל הארץ הפס מגור מסביב במני בעלי המלחמות, ונשכרתי לפרנס ר' מאיר האגינאוו למלמד ויש לי מון ארוחה על שולחנו ול'ו ר'ס סמוק.

(1) דברי חיים ל'יה מצנו, סמן ל'יא. וע', הוות יאירי, קע'ת: כמר שדוין בו שלשה בעל-בתים ומחזיקין אצלם מלמד והוא שוחט ובדוקי; וסמן קפ'ת, שאלת מלמדו, וכבר דברתי בנדון השאלה עם חברי המלמדים הסמוכים ועם יודעי-ספר העוברים ושבים וקצתם מורנים ורבנים.

עידוני חתונני, היה היא היודע בטיב העולם ומשיא עצה, ביחוד בענין חנוכה לעיר ולדין. ידוע, כי רבי ישראל בעל שם טוב היה מלמד כשרי; ואגדת חייו תפאר, שהיה רגיל להשתדל אצל אדוני הכפרים והצליח להציל רבים מצער וצרה.

בימי תחלת החסידות מלא המלמד בכפר תפקיד של מפיץ לדעותיה, ורבים קרב הוא לחסידות, והצליח לבנות לה קן בכפרים. מלמדים היו בין התלמידים והמקרבים של הצדיקים הראשונים. עשירי החסידים דקדקו להביא מלמד שלם בחסידות לביתם. בימי המלחמה שאסרה ההשכלה על העולם הישן, היה המלמד אחד עמודי הישן, ונלחם נגד החדשות.

מלבד המלמד היו „עוזרים“, „מגנים“, בחדר („בעהעלפער“). כבר בימי התלמוד היה בבית-הספר „ראש הדוכן“, „ריש דוכנא“, שהוטל עליו להשיג על דוכן אחד של ילדים ולחזור עמהם על מה שלמדו מפי המלמד, ונקבעו כללים ודינים אימתי יש זכות וחובה למנות ראש-דוכן.

בדרג הכי-נמוך של החדר היו עוזרים אחדים, והיה ראש-העוזרים ועוזרים קטנים. על העוזר הקטן היתה עמוסה עבודה רבה. עליו היה להשקיף, ולקטר על בתי הילדים, להלביש את הקטנים ולברך עמהם ברכת השחר, ולהובילם אל החדר. בימות הגשמים לא היתה זאת עבודה קלה. יש שהרכיב עוזר קטן שנים שלשה פעוטות על כתפיו, ושנים שלשה נהל בידיו, וגדולים מהם סבוהו, והוא משיג עליהם, ומנהלם בקולו ובמבטו. ולפעמים, אם ילד שעשועים לא הלך ברצון, היה העוזר הקטן סוחבו, וזה נגרר אחריו באנס. ופעמים ביום היה על העוזר הקטן לסובב בבתיים להביא אצל לילדים, סל גדול בידו, המתמלא והולך בצרורות ובקדרות לארוחת-הצהרים ולפת-מנחה. ואוי ואבוי, אם נתחלפה מנה במנה! ובערב על העוזר הקטן לשלח את הילדים הביתה, ולפעמים עליו להגן עליהם מפני שובבי הנכרים, הצודים להם בדרך. אותו מנהג של הולכת הילדים אל החדר ולויתם הביתה יצא מתוך גילם המקדם מאד של הילדים. מתוך-זה ההורים לפי דרכי מחיתם לא יכלו לדאג לכך להשיב את בניהם הביתה, ולא היתה ברהר אלא לתקן תקון מעין זה.

בשנים קודמות היה עוד על העוזר הקטן להוביל את הילדים לבית-הכנסת, להשגיח עליהם שם ולחנכם בענית אמן, ולקרא עמהם קדשה וברכו, והיה זה תפקיד דתי לעוזר הקטן. רבי ישראל בעש"ט בתור עוזר קטן הפליא את לב העדה במתיקות קולו וקול ילדיו, ושנים מגדולי תלמידיו אחר-כך, בעל „מאיר נתיבים“ ואחיו, היו גם תלמידיו בחדר בהיותו עוזר קטן, והיתה אהבתו תקועה בלבם, וכשנתגלה בעולם, נגררו אחריו.

העוזרים הראשיים ישבו והורו. בלמוד הקריאה היה עקר ההוראה עליהם, בלמוד הקמח היתה עליהם החזרה. קמח ורש"י היה כלו בידי המלמד, ובחדר הגמרא לא היו עוזרים. על העוזרים הראשיים היתה גם ההשגחה על הילדים בתוך החדר, וגם הם השתתפו בלוייתם הביתה.

כלפי העוורים היה המלמד קבלן, הוא שלם להם תשלום קטן לחודש או לזמן התשלום היה מועט והעוורים לא באו בטרוניה על המלמד, כי ידעו בתנאי חייו, וגם לא על השכר עקר מחיתם. עקר הכנסתם היתה מבעלי-הבתים, ימים היו קבועים להם בבתי הורים, ומעות חדש בראשי חדשים ומעות פורים וחנכה ומעות רגלים: סכום לא-רב, אבל קבוע, שאין להפחיתו. אפן תשלום זה לא היה מזלזל בזמן ההוא, מפני שזה היה חוב על היהודים ורב כלי-הקדש היו נוהגים בהכנסה כזאת, וימים אכלו גם בחורי הישיבות, ולא היה עלבון בדבר. זו היתה הדרך להקל את החזקת החדר, בתת כל-אחד סכום מועט כפי-יכלתו בלי הרגש.

אותה הרגילות להפנס יום-יום אל בתי ההורים גררה אחריה את ההרגל לקבל על-עצמו כמה מיני שרות, ששכרה בצדה. העוור הקטן היה מוכן לשליחות בשעות פנויות. העוורים לקחו חבל בהכנה לשמחה של מצוה, מסרו הזמנות שבעל-פה או שבכתב, קבלו עליהם הגעלת כלים וטבילתם בערבי פסחים, העבירו משלוח-מנות בפורים מבית לבית, ובעד כל שרות קבלו סכום מועט.

יחס המלמדים אל העוורים היה הגון, העבודה היתה מסדרת, באפן שלא היה מקום לפקד הרבה. אמנם העוור היה ברשותו של המלמד, שבידו לפטרו בכל-יום; אבל אם היה זריז במלאכתו וחיביב על בעלי-הבתים, עמד תחת חסותם, והמלמד חש לדעתם.

בכלל היתה מלאכת העוורים הולמתם, על-פירב היו בחורים זריזים, שעשו את מלאכתם הקשה בלי תרעומות. תלונות על העוור לא היו תדירות בין העוורים בינם לבין עצמם היה שלום-אמת, באשר לא התחרו אלה באלה קרבה גדולה היתה בין העוור ובין הילדים. העוור הקטן היה ילד עם הילדים, משתעשע עמם ומשתתף במשחקיהם, והעוור הגדול אחד מבני הבית.

לפני פורים הכינו העוורים, מרעישים, והם שהמציאו דגלים לשמחת תורה, ויצקו סביבונים לפני חנכה. משחקי פורים, שהיו בימי-הבינים נאים לבחורי הישיבה, עברו לידי העוורים. רצו להנאות בזה את בעלי הבתים ולהרבות את סכום מעות הפורים. משחקי פורים היו לילדים ענין לענות בהם. עוד לפני פורים קלטה אונם שמץ דבר, ובפורים עצמו לוו את המשחקים מבית לבית – ומהגדלה השמחה בהגיעם לבתי הוריהם! ואחרי פורים ידעו הילדים לחקות משחקים. אף כשלא שחקו, סובבו העוורים בבתי ההורים לקבל מעות פורים. בזכרנו, שגם הילדים עצמם קבלו אף-הם מעות פורים וחנכה, נבין שלא ירד כבודם בגין כך.

מלאכת העוורים היתה רק מלאכת מעבר בימי הבחירות. עוורים נשואים לא היו מצוים. לאחר נשואיהם יצאו ממלאכתם זו ופנו לעבודה אחרת. מעוטם היו למלמדים, רבם תפשו באיוו פרנסה שתחיים. בתור פרנסת מעבר לא משכה אליה כחות חשובים. בין העוורים היו בחורים שלא הצליחו בישיבה, או שמפני ענים לא יכלו להמשיך למודם ויצאו על-כרחם.

מלבד העוזרים שבחדרים היו העוזרים שבכפרים. כפרי, שלא יכול לשאת בהוצאות מלמד, הביא עוזר הכפרה. העוזר הורה בבית הכפרי לשנים שלשה ילדים קריאה וקמש ויש שהורה גם רש"י והתחלת גמרא. שם, בכפר, היה העוזר לגמרי בן-בית. יש שעזר, בעבודת הבית ויש שחפץ לעזור, כי למד את המשק הכפרי ואת לשון הנכרים, ואחר זמן ידע ענף-פרנסה המחיה את בעליו, ואפשר נשא בת-כפר והשתקע שם ונחשב לתורני ולמשכיל בין הכפריים. אולם יש גם שהעמיסו עליו עבודה קשה שלא לרצונו, אפילו חטיבת עצים ושאיבת מים, והעוזר היה חציו משרת וחציו מלמד. פעם נפגשתי עם מלמד כפרי מבין הררי מרמריש שעל גבול גליציה ואונגריה, איש פשוט ותם וירא-אלהים, חסון וחזק, שלא ידע כלל בטיב העולם. כשנשאל לנתינתו, נענה ואמר: הריני תחת יד הקיסר שיחיהו ולא ידע להגיד, אם הוא מעבר לגבול מזה או מזה, ולא ידע, שלפני עשרות שנים נחלקה אונגריה מעל אוסטריה; שתי המדינות לקיסר - נדיו. כששאלתיו לדיעותיו, שח לי, כי זריו הוא בחטיבת עצים ובשאיבת מים. כשראה תמיהתי, נענה: פשיטא, שידע להורות אלף-בית ופרשה קמש. ולבסוף נוכחתי, שלמד והורה יפה פרשה קמש וידע להתהלך עם התינוקות.

מלאכת עוזרים בכפר אף היא רק מעבר בחיים, ויש שדוקא אליה נדחקו כמה כחות חשובים, פליטי בית-המדרש ובני בעלי-בתים ירודים, או צעירים שבקשו להסיר מעל שכמם על השגחת אבות. קרוב לזמננו יצאו לפעמים הכפרה אף בחורים שהריחו בריח השכלה, שנחמצו קמצא, שהחלה רוח שירה לפעמם, וכמה סופרים צברים שבנעוריהם ישבו זמן או שני זמנים בכפרים. אף בני הכפרים יבקשו היום עוזר, שיקנה לבניהם גם ידיעות חל, אשר הרגשת הצרך בהן עד הכפרי הגיעה. לצעירים רבים היו שנים שלשה זמנים בכפר פרק חשוב בחייהם, שזכרונות געימים קשורים בו. כאן התיחדו עם הטבע, הכירו את החיים ביערים ובשדות.

גם שכר העוזר ומנויו היה לזמן. והסכום שקבל, מלבד מוון ומעון, היה שונה מאד. ויש שישב זמנים אחדים בכפר אחד, ויש שהוא או בעל-הבית חפצו להחליף תדיר. החיים בבית צר אחד, הילדים הבלתי-קבשרים, העבודה הצדדית שהיא רשות ונדרשת תובה, בעלת-הבית הבאה עמו בטרוניה, כל אלה היו סבה להחליף מקומות לעתים קרובות. גם גיל הילדים דרש חלוף המורה, במקום עליה מכתה לכתה. בסוף הזמן יצא העוזר לחוג בבית הוריו או בעיר, ואם לא התנה שיחזור, נפנה הוא ובעליו הכפרי לשוק של עוזרים.

בכרכים גדולים היה בחל-המועד פסח ובחל-המועד קצות, או סמוך לאחר יום-טוב, יריד של עוזרים. בלבוב הלכתי פעם לראות ביום השוק הזה בין הזמנים. מקום קבוע היה לכך, אכסניה קטנה, ונתכנסו שמה עשרות אחדות של עוזרים ומלמדים, ועמדו בכנופיות, בתוך הבית וסביבו, ובאו הכפריים, וסרסור טובב ביניהם, ומבינים המזמנים לתהות על קנקנם מצוים שם, ובידי העוזרים המלצות של רבנים או תעודות של בעליהם

הקודמים, ונכנסו בשיחה, ובחרו תשאו ונתנו ועמדו על המקח ונתפסו, ונעשה החוזה בין שנים, וברכו זה את זה ונועדו לנסוע ויצאו. ויום תמים נמשך היריד של העוזרים.

כבר בזמן קדום קבלו מלמדי תינוקות שכר-למוד, בשעה שעדין היה כלל קבוע, "מה אני בחנם-אף אתה בחנם", בקשו התר לסופרים ולמקרים להתפרנס ממלאכתם, שאין זה אלא שכר פסוקי-טעמים, שכר השגחה על התינוקות או שכר-בטלה (1).

אף עניים מרודים שלמו שכר-למוד, ורק לדלי דלים דאג הצבור. שכר-למוד היה קבוע לעיר ועיר, אבל זה לא מנע מלעשות הפרש, מלהויל לעני. שכר-למוד נחשב על-פירב לזמנים ונשתלם לסרוגין - לשבוע, לחודש או לעתים בלתי-קבועות. מלבד שכר-למוד היו גם מעות חדש, מעות פורים וחנכה, ומעות יום טוב, ולא היה זלוזל בכך. את שכר-הלמוד הביא הילד על-פירב אל החדר, וכן את מעות ראש-חודש. ולא תמיד פרעו ההורים בשעתם, והצרך המלמד לכתת רגליו לגבות, ובכל היותו הוא עצמו עני מרוב, לא דחק את האב שאין ידו משגת לסלק, ואף-על-פי שדיני ישראל הגנו על המלמד, לא היתה רגילות שירחיקו ילדים מן החדר משום-כך.

בכל-אופן היה החדר בית-ספר שהתפרנס כלו על חשבון ההורים, והוצאותיו על המלמד. איש לא הקפיד על המלמד, שחפץ למעט בהוצאות ככל-האפשר. על-פירב היתה ההארה בלילות-ההרף על חשבון הילדים, שהשתתפו בפרוטות. ספרי-למוד היו, כמובן, על ההורים. רק שכר דירה ושכר עוזרים היה מוטל על המלמד. מלמדי גמרא לא הצרכו לעוזרים, אבל מספר התלמידים היה מועט מאד.

לפי תנאים אלה, אין להתפלא, שבין הזמנים הכרח המלמד להרבות בהשתדלות, שכל יתמעט מספר תלמידיו, וזה גרם להתחרות בין המלמדים, שלא הוסיפה כבוד למעמד כלו. ואחר כל אלה התפרנסו המלמדים בצער וחיו רבם בצמצום נורא, ובשר לא עלה על שלחנם כל ימות החל. ועל-פירב לא יכלו לחיות אף חיידחק על המלמדות לבד, ולרבים היתה הכנסה צדדית. היו מלמדים שעסקו בשדכנות, שלכתחלה היתה נגרת אחרי הרבנות, בבא אבות הנערות לבקש מידי ראשי-שיבות חתן לבנותיהם מבין הבחורים. גם מלמדי גמרא ידעו את הבחורים, והמלמדים היו בני-בית אצל ההורים וידעו את מאני לבם ואת סתריהם וגלוייהם, ומלמדי גמרא היו מזמנים לבחון את החתנים בתלמוד ולתהות על קנקנם, וכך היתה נגיעה למלמד בשדכנות, שבימים האחרונים לא היתה עוד לפי כבוד הרב. אף

(1) גדרים לפי ויילסלני נדרים. ופירושם, והיא מנהג לקח מלמד התינוקות, שכר גותן לו שכר (הלכות ת"ת, א ז) ובפירוש המשנה, גדר ר-לפי שזה השכר הוא מדין למוד טעמים ותנועות ושמירת התינוקות.

הבוררות העניסה קצת לפלמדי גמרא, שהם המבינים בדיני ממונות. היו גם יחידים שעסקו באמנות יד המסגלת לכך אגב הוראתם. בין המלמדים היו גם בעלי הכשרה אמנותית שנשתקעו במלמדות, ונפשם בקשה לה מוצא ב"פתוחי ורדין" הגדבקים על החלונות בשבועות, ובציור, מזרחות" ובחטוב מזוזות וכיוצא בזה. על-פירב התעסקה אשת המלמד בממכר מפלת, שהיתה מכנסת לבתים, או שהכינה לה, מעמד" בשוק, וכך עזרה לפרנסת הבית. עבודת המלמד היתה קשה ומפרכת את הגוף. רבים מהם בכל-יאות לא נשאו פנים להורים ולבניהם ולא נמנעו מליסר בני אמידים ומלגלות קלונם, אם לא ראו ברכה בלמודים מתוך עצלות ותפנוקים. האחריות שעל המלמד סמוכה היתה על יראת-שמים שבו ושבסביבה. ההלכה החמירה עליהם, שכל מלמד שנתלשל בלמודו, שמניח התינוקות יוצא או שעושה מלאכה אחרת, הוא בכלל, ארור עושה מלאכת ה' רמיה"ו). זבימי פריחתו של החדר היו רב המלמדים בעלי-יראה וראוים לאחריות זו של מלאכת שמים.

אולם חפש המלמדות, שלא הצריך לא בחינה ולא תעודות ולא הכנה, הוא שגרם להתנוונותה בדורות האחרונים. אף איש לא יצלח לא לחיים ולא להוראה יכול להדחק לתוך ההוראה, אם היו לו תומכים; והגיע הדבר לידי-יך, שנעשה שם, מלמד" נרדף עם, בטלן" בפי הבריות ונתפנה בכמה כנויים של גנאי. ובאמת היו בין המלמדים בטלנים מפלגים, שלא ידעו בטיב העולם. במורי בתי-הספר העממיים של שאר עמים גם-כן מצויה במקצת מדת הרשלנות מפאת הסגרם בארבע אמות של מקצועם – ואין הוקה של מדה זו רב אצל הוראת ילדים, אם אינה מנולת את בעליה ומשפילתם בעיני הבריות. בין המלמדים הכפריים היו גם מחסרי-ידיעות ועליהם התלונות שנשמעו על מלמדים שאינם יודעים את פרוש המלות. גם ההחחרות בין המלמדים, גם לפני התשלומים גרמו. מעות פורים וחנכה קבלו צורה של שתנות לאביונים, לכבוד" יום-טוב היה לחובת נדבה, והמלמד לא ידע להגן על כבודו, היה מצוי בסעדות מצוה ולא חש לכבוד המעמד. הדלות היא שגרמה שתפשה הפרנסה הצדדית מקום בראש; חסר ההשגחה הביא לירידת החדר, ברפוף האחריות שבסביבה והפכת החובה של המלמד. גמצא גמצא חמיד אמתלאות למלמד להבטל מן הלמוד. באין שעות קבועות ובסור העין הפקוחה של ההורים, נתמעטו שעות הלמוד, המלמד אחר ונכנס, הקדים ויצא, שנה למבקרם והרפה בשיחה בטלות, הקדיש למצוות דוקא את שעות הלמוד, ותבטל מהוראה על-ידי כל מאורע שלא יבוא בצוק העתים נחלשה אחריות המלמדים וכל מזל שגנו חכמים ב, עושה מלאכת ה' רמיה" נתקם ברבים מן המלמדים.

את האחריות המוסרית שנשא המלמד חלק, כמובן, עם ההורים הבוחרים בו,

שהוא שליחם. התורה שמה חובת הנראה ותנוך על האבות. ומצות תלמוד-תורה נשארה יסוד-מוסד בחינוך בכל התקופות. מצות עשה על האיש ללמד את בנו תורה¹. וכען שהחובה על האבות עליהם האחריות ולהם גם הזכות לערוך למוד בניהם. הנורים הקריבו קרבות גדולים לחינוך בניהם, יתר על הנהוג אצל האמות, ולא הקלו ראש בבחירת מלמד לבניהם, אלא פנו עלימין ועל-שמאל. אם היו מבינים - התבוננו במלמד ובבנים, לראות ידיעותיו ופעלתו; ואם לא - גועזו, שאלו ודרשו: מפי מבינים, או שראו איך מבינים עושים. וההתחרות של המלמדים הקלה את הבחירה להורים. מלבד ההתחרות היו עוד גורמים בבחירת מלמד, לכל בית היה על-פירב מלמד קבוע, שלמדו כל הילדים אצלו, ואפשר גם האב בשעתו. יחס הקרבה בין המלמד והבית גרם בכרכים גרם גם קרוב מקום. יש גם שנתחד חדר לבני שדרה ידועה, על-פי מקרה או על-פי יחוסים.

המלמד ידע, שבהגיע בין-הזמנים יבוא חשבון מעשיו לפני ההורים, ולא תעמוד לו אף קרבת משפחה וידידות, אם תוצאות למודו תהיינה ירודות ביותר. ההתחרות, שהוקה מרבה מצד אחר, היתה תועלתה מרובה בנדון זה. המלמד עמד תחת השגחת ההורים ועינם היתה פקוחה על מעשיו.

החדר היה קנין בעלים - ובכל-זאת היה בבחינת-מה מסד צבורי. תכניתו היתה קבועה, סדריו קבועים, והשגחת הצבור, לא רק של ההורים, עליו. משיטא, שהמלמד היה משעבד להשגחת בית-דין וטובי הקהל, נשמע לתקנות ומקבל על-עצמו גורותיהם. המלמד היה שליח-הצבור וממלא חובות הצבור.

אם נתגלה קלקול, מיד קמה צנחה בעיר והשתמש הצבור בכחו, הזמן המלמד לדין, וההורים סלקוהו. בכל היות ההורים המכריעים, היתה לצבור דעה מכריעה. ההשגחה העליונה של הצבור לא היתה מסדרת בסדרים ידועים וקשורה במסודות ידועים, אלא נתבטאה בדעת הקהל. בחדרים צבוריים היו גבאים, שעשו שליחות הצבור. בימרי-הבנים היו בקצת קהלות גם משגיחים על סדרי החנוך המתמנים מצד הקהל. חסר כח סדרני גרם, שהשגחת גבאים לא היתה אפילו כאימת הצבור על המלמד הפרטי. בחדרים צבוריים נטל כח ההורים, והגבאים לא יכלו לשאת בנטל האחריות, באופן שהחדר הפרטי עלה על החדר הצבורי.

ומשירד כח הצבור על היחיד, משרפתה הרגשת האחריות של המלמד ונקת תרבים עליו, הלך החדר הלון והדלדל, הלך וירוד.

זכות ההורים המבטאה ביחוד בפנתג מבחינה בשבת. מדי שבת בשכתו היה האב בותן את הבן, ונחוג היח שיבתו במלמד. איש לא מקמק בזכותו לבתון ולבקר. בחינה זו היתה מבססת ביסוד מאודי של

(1) טיע יוד, רמ"ה.

למוד החדר, שהתחלק כלו לשבועות. בשבת אחר הצהריים נכנס המלמד אל בית ההורים; אם היה האב בן-תורה, בחן בעצמו, ואם לא, הכניס את הילד אל דודו או רצו של האב, שהנא בן-סמך. בכלל היה זה ברשותו של המלמד להכניס את הילד לבחינה לכל בעל-בית הגון, והמלמד השתמש בזכותו זאת להציג תלמידיו ופרי הוראתו לפני חשובי הלומדים. ואיש לא סרב ולא סלק עצמו מטרח זה בבא אליו המלמד עם התינוקות - תלמידיו.

לילד היתה זאת שמחה מהולה באימה והיה מרתת מפני תוצאות הבחינה. ואף אם לא היה האב למדן ביותר, היה שמה לבחון ומעלה בזכרונו גרסת התינוקות. כך עזר הילד להכניס תורה לְקִיָּת. המלמד, שידע מזגו של הילד, יש שפיע לו ברמיוה. אולם יש שנתקשה הילד יותר מדי, ויש שִקְבַּל עליו המלמד ונחמה גערה בילד העלוב ונשבתה שמחתו. לעצמת זה אם לא נמצא סגם בילד, נענה האב לאם העומדת מרחוק וְנִהְנֵת בצאצאיה ובזיו התורה, נענה ואמר: הבה ונברך - והגישו כבוד למלמד ופרות לילד. תקרבת זו היתה חובה גם בהבחן הילד בבית זרים. אחרי הבחינה נתגלגלה השיחה בין האב והמלמד, וטעמו כלם, ושחו עד שפרש המלמד לבית אחר. הילד עבר לרשות הנשים, שהעניקו לו נשיקות ופרות של שבת. בחינה זו יצרה את היחס הנאות בין בית ההורים והחדר, דבר שנחטבו בו הפדגוגים החדשים, ובחדר הישן נתקיים בשעתו בגלל בחינה זו.

הבחינה היתה כחרב המתהפכת מעל לראש המלמד. אם יזיח למודו שבוע אחד, מיד יגלה קלונו בשבת. על המלמד לחוש גם-כן, פן תגלה שגגתו ברבים, אם טעה טעות גסה. אולם לבסוף יש להעיר, שלא תמיד ידעו ההורים מדה נכונה ויש שנהפכה הבחינה לבחינת המלמד, וגרמה להקלו בעיני הילד.

בבחינה זו היתה דרישה חזקה, שידע הילד כל מה שלמד במשך השבוע, פרשת החמש ורש"י וסוגיה של תלמוד, אבל לא גללו עליו את התלמוד של השבועות הקודמים. רק בלמוד התלמוד יש שנהגו בחזרה בסוף הזמן.

ב"תלמוד-תורה" צבורי בחנו הגבאים בשבתות בביתם. אולם יש שקבעו בחינה לתלמידי תלמוד בסופי זמנים.

החדר היה בבית המלמד, בדירתו הפרטית. בעקר, ענין שגרם לכך, שהצטמצם הוא וביתו במבשלות, למען קמץ בהוצאות, אבל היה גם הכרח שיהא החדר סמוך לדירתו, פי בזמן למד של יום תמים רק כך היה נאפשרו לבלתי הסתלק מהשגחה מתמדת על הילדים ולבלתי הנמק לגמרי מעל ביתו. חיו כאן חיים משותפים של בית המלמד ותלמידיו, שיכלו להיות למשפחת בית-הספר. כל זה להלכה, אבל למעשה היה החדר לא סמוך לביתו של המלמד, אלא בתוך ביתו, והיו כאן קלקולים גדולים: צרות הדירה, הסר-אוויר, ריח-המבשלות היו גרם בנוקי בריאות. וקלקלה, מוסרית,

אם חזייהמשפחה של המלמד לא היו למופת. דכדוך תיירבהית לא פעל לטובה. אחת לאחת: החדר - העניות גולתו. כלי בית-הספר בחדר היו שלחן וספסלים. שלחן ארך במקום שהאוויר מרבה וכסא בראש השלחן ושני ספסלים משני עבריו. הכסא למלמד, הספסלים לתלמידים. הילדים ישבו בשורה אחת, ולא שתי שורות זו לפניו מזו. בכרכים גדולים בחדרים צביריים היה גם סדר שכונה: שלשה שלחנות כחית פתוחה, ובצד הפתוח שלחן קטן וכסא למלמד.

מעלתו של סדר זה שאין המלמד והילדים מרחקים זה מזה בשבתם אל שלחן אחד. אין כאן מורה-אדון לילדים, אלא רבי-אב ובנים, הלומדים יחד. ועוד זאת, שאין כאן שורה לפניו משורה, ואין אפשרות לילדים להפנות לעצמם ולהעלים מעיני המלמד כלום, מה שמוציל לרכוז הרוח. והילדים תדיר לעיני המלמד: ילד כי יעדר, חסור מקומו בשורה הצפופה יעיד מיד, כי נפקד בלי רשות. הסדר הזה לא היה מיחד לחדר, אלא נהג גם בבית-המדור ובבית-הכנסת, שם היה אותו שלחן ואתם ספסלים ועליהם ישבו הגדולים ועסקו בתורה. אמנם השכון מקום לא היה בסדר זה, באין אפשרות לכתות גדולות.

הספסלים היו על-פירב בלי משען, הילד נשען לשלחן שלפניו, וזה אולי גרם קצת להרגיל להתנועע בשעת לימוד, דבר הנהוג בישראל (ואצל שאר עמי המזרח) מזמן קדום, ולא נתפרש כל-צרכו.

הלימוד בחדר נחשב ל"זמנים". רגילים היו להכניס ילדים לחדר ל"זמן" אחד. כן היתה גם שכירת מלמד. "זמן" זהו המשך של ששה חדשים מחג הסוכות עד מועד הפסח, ומכאן לראש השנה. בין הזמנים היו ימים אחדים חפש, זמן הקיץ כלה בראש השנה, וזמן החורף החל אחר החג, ובפרוס הפסח פסק הלימוד כשבוע ימים לפני יום טוב. בעתים הללו - מלמדים שבכפרים נפטרים לבתיהם, מלמדים שבעיר טרודים בסדור החדר לימים הבאים. אמנם גם בין הזמנים לא היה חפש גמור, קצת לימוד ענינים שהשעה גורמת.

זמן הלימוד בחדר כל היום כלו, הלא דין הוא זה, שיושב כל היום וקצת מן הלילה, כדי לחנכם ללימוד ביום ובלילה¹). הילדים השכימו ובאו בבקר, ואחרו לצאת בנשף. השעות הקבוצות ללימוד הן מאחר התפלה בשחרית עד זמן מנחה בקיץ, ובחורף שתיים שלש שעות בערב. בחדר הגמרא יש שהקדימו ולמדו גם בהשכמה לפני התפלה.

הלימוד בערב החל בתחלת החורף ונמשך כל הזמן: היציאה מן החדר צלילה היתה שמחה לילדים. כהגיע החורף, הכינו הילדים עששית של נץ, וכל לילה יצאו מן החדר בחבורה, וכל ילד עששית בידו, שחתגאה וחתפאר בה, והעוזר היה מלוח את הילדים מין במקל, מזהירות מפני

(1) יו"ד רמ"ה, י"א ומ"ב, ה"ה, ב, ב.

סבחים) המגורים בדרך-ההכנופים הלכת בשירה ובשיחתה. החדר הוא בית-ספר ליום, כלומר, ליום-שלם. אין תלדים הנפטרים לביתם לארוחת-הצהרים. החיים ירשו תקנה זאת. נשות ישראל עסוקות היו במשק הבית ובתנות גמיוחד, וטוב להן שתלדים לא יפריעו מעבודתן. פת שחרית הביאו הילדים אתם, ואת ארוחת-הצהרים הביא העוזר הקטן בסלו הגדול, וכמו-כן הביא לחם. ביקת-ערבים. הסעדה העקרת בבתי-ישראל. היתה ארוחת-הערב, אחרי-שוב המורים מן השוק הילדים מן החדרים, בה אכלו בשר, והסמיכו למקרא: "בערב תאכלו בשר". רק סעודה זו היתה משתפת לכל משפחה, כל היום אכלו איש איש לבדו.

בימות החל היה הילד אורח ארעי בבית הוריו, ישיבת-קבע ישב בחדר. למוד של יום תמים היה טבעי, בשעה שגם רבים מן הגדולים למדו כל היום כלו. כל ילד ידע בין מכריו יהודים, שעסקו כל ימיהם בתורה.

כסדר הזה למדו כל הימים, מלבד צרב שבת אחרי הצהרים (1). יום הששי היה יום חננה; יש שהיה מנהג, שכל המקדים וחוזר, מקדים ויוצא ופסוק מלישב ולהקשיב בשנון חבריו. יש ערים, שבהן חזרו הילדים אל החדר גם ביום הששי אחר הצהרים, לעבור על הפרשה בטעמים, ויש שלהעברה זו היו מפנות שעות לפני הצהרים.

שבתות וימים טובים היו, כמובן, פנוים מלמוד, ובכל-זאת למדו בשבת אחר הצהרים שעה או שתיים שעות של שבת, שהרי גם ההורים היו לומדים שעות באותה שעה. שעות של שבת היה או בענין מיוחד לשבת או חזרה על דבר שכבר למדו (2).

המלמד דעתו נחה עליו או הסביר פנים לילדים. הוא והילדים ואף החדר היו לבושים בגדי שבת. הלמוד בשבת היה זכרון נעים לילדים. בימים טובים לא היה כל למוד. על חגי החדר נחשבו גם הימים שאין נופלים בהם על אפים, ויש בהם חפש של חצי יום: ראשי חדשים, התעניות, חמשה עשר בשבט, ל"ג בעמר וחנכה. פורים כל היום חפשי, ויש שגם ב, פורים שושן חצי היום חפשי.

בתוך יום הלמוד לא היו צלצולים והפסקות ושעות למוד נבדלות, אלא למוד בלי הפסק מן הבקר עד פת שחרית, ומכאן עד הצהרים, ושוב עד המנחה. הפסקה לפת שחרית כרבע שעה, ולארוחת הצהרים כשעה. בערב אחר מעריב למוד שתמיד עד צאתם. היו כאן אס-כן שלשת זמני למוד בלי הפסקות, אבל נהגו הפסקות טבעיות שבאו מאליהן. כאשר עיף הילד, יצא ושהה קצת - ואיש לא דקדק אחריו. שעורים לאחד שעת הלמוד לא הוטלו על הילד, שהרי לא היה פנוי כלל, אלא כל החזרה היתה לפני

(1) ולא יבטלו התנוקות כלל, חוץ מערבי שבתות וימים טובים בסוף הימים-רמבים,

ח"ת, ד, יב.

(2) ס"ע יו"ד, רמב"ה רמב"ם, ח"ת, ב, ב.

המלמד, כשורגיש המלמד, שעיניו הילדים, יש שהמטיק וספר מעשה לילדים, אז שנחז צמתם וחלק להם מסיעותיו השקפותיו. בין כך ובין כך והלמוד שאז היה לזרוא לילדים. למוד והמש בודאי יש בו חליפות ענין וספורים, ולמוד התלמוד אף-הוא רב-חליפות הוא, ויש בו אגדה, המשיבה נפש הילדים.

עבודת המלמד היתה מפרכת את הגוף, ישב על הכסא שלשת זמני חלמוד רצופות, מעת האסף הצאן עד הלילה. אמנם עבודת הכנה לא נדרשה, באשר טכניקה של תוראה, שיש לעיין בה, לא נהגה, את הענין שהורה ידע בשלמות, ולא היתה בוושה לעיין בשעת הלמוד. אבל העבודה כשהיא לעצמה היתה קשה מאד.

שיטה זאת של למוד מתמיד, באין שעה קבועה, באין דיוק של רגעים, באין שיעון וצלצול ובאין משגיה על המלמד, דוקא שיטה זו עלולה לקלקל. קרובה כאן האפשרות לאחר-לבוא ולהקדים לצאת, ואמתלא נמצאת. ועל-נקלה יפרצ מוסר התלמידים, ודוקא מתוך-כך הגיע החדר למעוט שעות-למוד ולקלות עבודה, שאין כמות בשום בית-ספר. תמרו בשעת פריחתו הביא ליד קלו בשעת ירידתו.

המלמד, שהיה כל היום יחד עם הילדים, על-כרחו גם חנך והורה מלבד חלמוד. על כל מקרה בחיי הילדים, על כל ספק-ברכה נשאל מפי הילדים. לעדת הילדים הקטנה היה הוא הרב. הילדים קראו לו בפניו ושלא בפניו, רבי, עד שהיה השם הזה נרדף עם מלמד. המלמד הטוב היה גם מחנך טוב. כל חייו הפרטיים חי לעיני הילדים. בחדר לא למדו דינים, אבל החיים בו היו בתורה, המלמד חי את הדינים לפניו, ושחפם בכל חיי הדת. הדינים חדרו לנפש הילדים, היו להרגל, לדבר מובן מאליה, לצורת החיים התבונה. כמעט שלא יצלה על הדעת, שיש חיים אחרים בעולם. כאן נתחנכו האנשים, שלא יכלו להנות בלי ברכה. ידעתי אנשים, שאף אחר שנשתחררו מעל מצוות, אף כשראשם גלוי, ברך פיהם ברכת-הנהנין כשטעמו כלום.

גם לדרך-ארץ, כלומר-לנמוסים, שם המלמד את-לבו לפי השגתו ולפי דרכי הימים ההם. בשעת אכילה הורה איך להחזיק כף ואיך להגיש אל חפת כשנכנסו גדולים, הורה איך לברכם בשלום. אף בני-הבית וההורים השתמשו בכחה לאים על הילדים בענשו. עקר ערכו החנוכי של החדר, שתרגיל את הילדים לעבודה תמה: לא נתנו להקל מעל הילדים, אלא, ספד להם כשור ויעלהם למשך בעל. בכל-זאת גדל חשק הלמודים בחדר. חשק זה אמנם בא-מן הסביבה המרוה תורה.

המלמד המעלה לא הורה, אלא למד יחד עם הילדים, כאלו למד אף-הוא בפעם הראשונה, ויש שנתקשה ובקש פתרונים, ומעולם לא נתביש לעיני בנייהם במפרשים ולאמר להם, לא ידעתי-דבר שיש לו ערך מוסרי גדול. כבודו לא ירד משום-כך בעיני הילדים, כי ראו בבית-המדרש, שאף הגדולים נתקשו ועינו.

התחיים אבותיה במשך ימים תמים היו כהמשך לחיי הבית. החדר עצמו שמשפתו גדולת הילדים תשתתפו בחיי המשפחה של המלמד, שפחות בשפתו וחסר באמנה. הגנני משפתו אצל המלמד היו למאורעות בחיי הילדים. — הדימקסיבנה בחדר קשתה לפעמים יותר מן המלמד, ואמצעי העניש (לא תמיד התאימו לדרישות הנוכיות. תעודות וציונים לא נהגו אות לטובה וראו הילדים רק בשביעת רצונו של המלמד ובשמחת המורים בשבת בשעת הבחינה. כמדת שלקשי הענשים גרם חסרון בתמנית; כיון שלא הושם לב לקרב את הילמודים להשגת הילדים, יכלה רק משמעת קשה לכבש את לב הילדים. ובכל זאת, כל זמן שהיה עדין עולמו של ישראל מעור אחד, והמלמד והילדים היו בעולם אחד שלם ומקים, לא הצרך המלמד להכביד אכפול על הילדים. משנבלעו הילדים בעולם אחר, לא תמיד הבינו המלמד והילדים זה את זה. ונתגלו כאן קלקולים גדולים. בין הענשים שנהגו בחדר היתה הקונא, פנה שנתיחדה לכך, ושהעמידה בתוכה המיטה קלון. עניש זה היה נהג גם בין הגדולים. בחצר בית הכנסת ראה הילד שתי לשונות ברזל במנה, וזוהי הקונא, ששמשה להעניש בה את העבירים.

זה היה מובנו של העניש הזה בחדר. העניש הכיחמור היה ענישה קונא כשהוא מחבר עם ערום הגוף. שלשלו את הבגדים, הרכיבו את הילד על הסטאטא, ויש שתחבו נוצות מפחמות בכובעו, וכן עמד לעיני רואים, וכה דבאו רגשות רפים בילד ופגמו בנפשו באכזריות.

אולם העניש הכירגיל היה עניש פכות. בימים קדמונים רדו בתלמידים במכות בכל בתי ספר בעולם, וביסוד נהגו התר במכות בחדר, אבל למעשה לא עבר המלמד המשבח את הגבול. אולם יש גם שעברו המכות את הגבול הנאות, אף על פי שהוזהרו חכמים, לא יכה המלמד מכת אויב מוסר אכזרי, אלא ברצועה קטנה¹.)

ובכל זאת היו חדרים, שבהם חיה שבט תלוי למעלה מכסאו של המלמד, והיו נוהגים להצליף בשבט על הגוף הערום, והמכה היתה מְכַאֶבֶת ומבישת. מובן מאליו, שהכל לפי האיש: היה מלמד נוח, שידע לשלוט במבט עינו בילדים, והיה מלמד גרוי-עצבים, שצער את הילדים ואת עצמו. לולא גרשו מלמדים כאלה את הסאת, כי או לא באנו בטרוניה עם החדר על-כך; באנגליה עדין נוהגים להלקות את התלמידים, ואפילו בבתי-ספר של היום, שלחלכה אסור להכות בהם, יש שמורה מבהק יתיר לעצמו מכה בשעתה — בכל הכרת האחריות. אבל המלמד לא תמיד הכיר את האחריות שבמכות. הרבו עזרו לרעה המורים, אשר דרשו מהמלמד, שְׁיִרְדֵה בבניהם בחוקה. ואחר כל אלה יש ששמרו הילדים את אהבתם למלמד מחמיר, שאמנם תאציל מכה לתלמיד, אבל מלא את חובתו, ותלמודו התחשב על הילדים.

(1) שיע יורי, רפ"הו רמב"ם ח"ה, ב' בו ב"ב, כ"א.

הילדים נשאו בעל, המלמד ודת בהם באף התעוררים גם הם הנוס, ונכליתות האפי החדר וכרון נשים למי שלמד בו, ידחה מאשר ימי בית ספר אחי עלומיו. הדבר יזמרש מתוך זה שהחדר לא היה ספל לבית, אלא לאמן הבית היה ספל לו, בו בלה הילדים את כל חסמם, לרבות - חלק מן הלילה. מל ישיהגעורים עברו על אדם בחדר, זננה ימי הגעורים עליו והם ישו מהדם על זכרונו. כיון שהיו הילדים כל היום יחד, נוצר כאן עולם של ילדות, ועולמם של הילדים בחדר היה עשיר ורב-גונים. אף זגון, שבו נלמדו המורים, התגב לתוך נפש הילדים; הדרשה, שנקראה בזמרה, הסוגיה, שנלמדה בעימה - זכרון לא יסוף כל ימי האדם. שעות של הפסק לספור מעשה נמצאו גם כן, היו מלמדים שידעו לספר. בין החסידים ספרו מעשים בצדיקי הדורות, ובין המתנגדים מעשיות קדמות וספורי-בדים, שהחסידות דותם בפוליה, וספורי תולדות גדולי התורה וכח התורה - משג מיוחד בחיי האגדה העממית - לפני תשעה באב וחנכה, מעשה הימים. בכלל חי הפולקלור בחדר, נושאו היו לא המורים לבד, אלא גם ובעקר הילדים. גם בין העוזרים היו לפעמים שידעו לספר יפה. יש שבשעות ביקר הערבים התכנסו הילדים בכנפיה, ומלאכי-שרת ומלאכי-הבלה, רוזות ושדים ומכשפים ובני-מלכים קמו לחולל נפלאות לעיניהם.

גם שירת ילדים בלשון יהודית היתה בחדר ונושאה היו הילדים. שירי הילדים לא תמיד היה להם מובן ברור, כי נשתבשו בפיהם ונשתכחה משמעות המלים, אבל היה להם אפי יהודי והיו מצויות בהם מלים עבריות. גם שירי-התול של ילד שהיה לצחוק נתחברו לפירשעה. וגם חידות היו בחדר, המצינות את האויר שבו (1).

עשירים היו חיי הילדים בחדר בשעשועים ובמשחקים. בכל שעת חפש שחקו בהתלהבות. משחקי אגוזים וכפתורים נהגו כל השנה, ולרגלי זה היו בין הילדים סוחרי אגוזים וכפתורים, צחצחים זקטנים, שסחרו חליפין; קרוב לתשעה באב נהג מסחר קוצים, שורקו איש באחיו ביום התענית; המשחקים שהיו חקוי לחיי הגדולים: חנות ושוק ולקוחות, מלמד ועוזרים ותלמידים טובים, ורב וקהלה, והתמנות וריבות זעזוב הקריאה - הכל כאשר לכל, כל חיי הקהלה בחדר; ושעשועים שתלכן מקראי לחמ: דוד וגלית, ישראל ומצרים, בנין בית המקדש, משחקי יוסף זאחיו, ואחשורוש זחמן - שלמדו מן העוזרים המשחקים בפורים - זמלחמת ישראל עם הרומיים והיונים; זמכאן לפדשה של מלחמות שערכו צצל זכסיס-צבא, מתגיסים ועודדים ממערכה ושירי-צבא בראשם; משחקי תנועה: קפיצות ודקודים, בעל-צעגלה וסוסים, מקלט מקלט, וכדוצא באלה. שמחה גדולה היתה בשתי סעודת בשנה, שערך החדר לילדים. זמשתה אאוד ככלות הלמוד. בלילה, הילדים הביאו מליסות, דאשת זמלמב זמבעה מליח ומרק סלקים, ובני העשירים הוסיפו והביאו תופינים ופרות ביוסר זמבי

(1) חידות לחדר-גמרא לדוגמא: כיצד מסלקים את הפרכת בתשעה באב בבית-המקדש?

קרוש-לבנה והבדלה ובר של חנכה של זממנו יחד, ימה קודם (2).

המלמד ואף הם ישתדלו ויקבלו חלק בראש האחרי האכילה התורה ושעשועים, והפולמוס והעוררים יראים. (שעדה מעין א) נתנה בחדר-גמרא בסיום מסכת שאליה באו גם הגדולים) משתה שני מחוץ לחדר בסיוע שנערך ביום ל"ג בעומר, שהיה בעקר חג ילדים. יצא יצאו המלמד והילדים אל חשדא והיער ושם כרו כרה גדולה, מתוך מה שהעניקו האמהות לילדים. והעוזרים הכינו קשתות וחצים, וקדוש היום לשעשועי-צבא, והילדים חשו עצמם תלמידי ב' עקיבא ויירו ירה. — גם בתשעה-באב יצאו הילדים לבית-החיים וקשת וחצים בידם וצרורות של שום צרורים בשולי בגדיהם, ושם בחצרמות ערכו מלחמה גבורי-ישראל כנגד הרומים, ויד ישראל על העליונה, באין לזית פלמד, והילדים חפשים לנפשם. במקום שהיו נהרות-מושכים, הביאו המלמד והעוזרים את הילדים בקיץ אל הנהר לרחץ בו, פעם או פעמים בשבוע. יש שהורום גם לשחות, כיון שהשחיה חובת חנוך, לפי התלמוד.

אור והם באו לחיי הילדים מחביון הדת. היתה כאן יהדות של ילדים, שמלאה את לבם ונפשם. כל חג ויום-טוב קבל צורה מיוחדת בעולם הילדים: בחג הספות — דגלים בציורים משנים, דגל מחנה יהודה, ותפוח אדם מיד האם, ונר דלוק בראש הדגל, והקפות בשמחת תורה סביב הבימה, ושורות של ילדים ונשיקות נלהבות לספרי התורה. בחגכה — סביבונים — וראשי-חבות עליהם נ' ג' ה' ש' ופרושים ידועים ובלתי-ידועים לאותיות (נס גדול היה שם) ומעות חנכה מהורים וקרובים — עשר רב וטעם כסף ורכוש. פורים — מרעישים ורשות להמות ולהרעיש בבית-הכנסת. כל החגים מלאו ענין לילדים. סעדות שבת ויום-טוב והמאכלים המיוחדים, ששוו גן מיוחד לכל חג, ורשומי תולדות הגולה בהם (1); לכל לראש סדר ליל-פסח, שהקצה בו מקום לארבע קושיות לבנים, ויש ממנהגיו שנהגו כדי שלא יישנו התינוקות. ואותו חג השבועות, שמצוה לאכול בו מאכלי-חלב ולביבות, שלכל בחן חיי הילדים. ופרות הדשים ודבש בלילי ראש-השנה, ומליאים בשמחת תורה ומשלישים בפורים. וראש השנה לאילנות, שהיה בעצם חג של ילדים, שנהגים בו מפרות ארץ-ישראל. ובשבת שירה" מנהג מסור בידי הילדים לזרות דים לצפרים. ומי יסער ששון לבם בשעה שהם בעצמם יוכלו להשתתף בהכנות יום-טוב: טבילת כלים ושרפת המץ בערב פסח, פתוחי ורדין של גיך לחלונות ועלי-ירק לשבועות, סכך ונויי קפה לחגי-הספות וערבות להושענא רבא.

בית-הכנסת עם כל התכונה שבו והנגונים והחזן והמשוררים השתרושו בלב הילדים. התפלל התפללו בצבור עם הגדולים, ותפלת מנחה בחדר-גמרה מקום לעשות הכל מעשה בית-כנסת, אחד הילדים עובר לפני התבה והאחרים משתדלים להתפלל בכונה הראויה. גם בחגי-משפחה נתן מקום לשמחת הילדים. הילדים מצאו חסן

(1) מאכלי שבתות ויום-טוב יש בהם ענין פולקלורי, אבל גם רשמי תולדות גדודינו נכריים בהם: הלכות מאכלות אטורים ודיני שמחת יום-טוב יצרום, אבל שמותיהם זכחנו על תולדותיהם. רבם באו מצרפת ליהודים האשכנזים ושמות רומניים להם: טלילנט, סניצלרין, נאונט, סאטשא — ושם שמות גרמניים: קונגל, צימיס, ואחרונים מאצות הסלונים קלייש-משנות צינגים על-דברך-הגלחה.

מקום לשמחת הילדים. הילדים מצאו חסן

בקריאת שמע שבבית הקץ הנמלץ בליל שמורים. מיום שתביא חברים את הבשורה לחדר, כבר צמר הילדים, ותגה באו הילדים והצוור בראשם, ונתכבדו בסופגן ודובשן ובטעימה של יין וברמו בקול ואכלו כשהם צנופים סביב הצוור, ואחר-כך קראו בטעימה מיוחדת ובקול רם פסוקי המלאך הגואל ופרשה ראשונה של קריאת שמע, ולבסוף עוד קבלו בני המכרים מגדנות לאחיחם הגדולים ונסטרו הגיטה. שמתה מיוחדת לבעל השמחה ולחבריו היתה התחלת חמש, שגדלה עד לסמליות של קבלת על תורה ויהדות. ויום בר-מצות, בסעדה של מצוה ובתגיגות גדולה, היה לשמחה לילדים הגדולים.

בסך-הכל נזכר ולסכם ולאמר, שחיי הילדים בחדר לא היו עצובים ומלאי-מרה שחודה וראים לתמלה, אלא, אדרבה, ילנות מיוחדת מלאת חן יהודי היתה בהם.

אחרי הכירנו את הבעלים המלמדים של החדר, את יחס הצבור הישראלי וההורים אליו, את צורתו החיצונה וחיי הילדים בתוכו, נשתדל לברר לנו את יסודותיו, את שיטת-הלמודים השוררת בתוכו ודרכי ההוראה.

תכלית הלמודים של החדר — כתכליתו של כל בית-ספר, מיום היות בתי אולפן לעמי תבלי הנחלת קדשי העם לדור יבוא, הורשת קניני רוח ותרבות מאבות לבנים, הקנאת ידיעות, שהן משא נפש הצבור, שאותן ידרש מכל בניו, מפני שבהן יחתם הכלל חותמו על היחיד, ישפיע מרוחו עליו, למען היות לו הנוסח הרוחני הרצוי לו.

החדר גדל מתוך החיים. היהודיים, שבראוהו בדמותם כצלמם והיה לצור מעוז לקדשי האומה. החדר היה מותאם לחיים הללו, היה חלק מהם. יחסו אל החיים היהודיים נראה בכל מהותו הלמודית והחנוכית: לחיי היהדות, לחייה בגולה הסתגל החדר. זה יפרש לנו הרבה בסדורו: את פשטות בניתו ותכניתו, את פרטיות קנינו ואת יסוד ההתחרות ביסודו, שסגלחו לחיי גלות.

תכלית הלמודים של החדר יכלה להיות רק אחת: ללמד תורה לילדי ישראל, כי התורה היתה ההשכלה הכללית בעם. החיים היו תורה והתורה היתה חיים, ובלעדיה לא יוכל אדם לחיות בחברה היהודית.

ככל השכלה — גם ההשכלה, שנתן החדר, היתה מודרגת: ראשית למודים היתה הקריאה העברית, דעת התפלה וסדרי תפלה בצבור; מי שעמד למטה מזה, היה בגדר בור ואף למדרגת עם-הארץ לא הגיע; ולמעלה מזה — דעת חומש ורש"י והבנת פרק משניות וחיכולת לעין בספר עבריה זה היה דרג רצוי של השכלה עממית כללית ועוד למעלה מזה — השכלת בני תורה, למדנים ותלמידי חכמים. גרם המעלות בסולם ההשכלה של אבותינו היה התלמוד ונושאי כליו, שאליו שאפו, אליו פנו כל הלבבות.

החיים דרשו את הידיעות הללו, למען דעת את התורה והמצוה, שהיו סדרי החיים. התלמוד היה יסוד המשפט הישראלי, שעל פיו נסדרו חיי הפרט והכלל. הספרות כלה היתה מובנת רק ליודעי תלמוד. הידיעות הללו היו נחוצות, למען הבין את החיים בבית-הכנסת וברחוב, למען קרא

בספר - לפי הדין שיהיה המתגלגלת בין אנשים. דעת התורה היתה דעת החיים

ולפי זה היתה תכלית הלמודים של החדר. להקנות לילדים את הידיעות והן, שעשו את היהודי ליהודי. והיתה זכות גמורה לאבותינו לעשות זאת, כי חיים אחרים פתוח לגדר היהדות לא היו להם. כל בתי הספר של העמים לפני תקופת הריניסנס נתנו אף הם רק השכלה דתית בלבד. רומית, יהדותו המחלטת של החדר יסוד עיקרי היא בהבנתו.

החדר היה כלו חלק של החיים היהודיים, כסניף של בית-המדרש, שבו למדו הגדולים. בית-הספר של ימי התנאים והאמוראים היה בבית-הכנסת, החדר היה בית-המדרש לקטנים, חלוק מהותי לא היה ביניהם, אלא חבדל מדרגה. לא היה חלוק בלמודים ובשיטת הלמודים. החיים בחדר היו כחיי היהודים בביתם ובבית-המדרש שלהם, בלי כחל וכלי שרק המלמד היה אחד העם וכמעט אחד מבני המשפחה. הילדים היו בתוך העדה כלה. חיי הקהלה עזרו לחדר למלא תפקידיו, שהיו תפקידי צבור.

התורה הזאת, שנלמדה בחדר, נתנה תקף ויקר בחברה, זכויות חברותיות לבני-תורה, הילד ראה את כבוד התורה וחבתה בכל סביבתו, שמע את שיחת הגדולים המטיילים ארוכות וקצרות בדברי תורה, ויש שתפש אף הוא מלה מן הסוגיא שלמדה, מן הפרשה שקראה כבר. ואם חפץ הוא להדמות לגדולים, כשהיה תינוק - פָּנָן בתפלתו, נער - ישב על הספר, בחור - פלפל בהויות אביו ורבא. בבית-המדרש ישב עם הגדולים על שלחן אחד ועסק במה שעסקו הם: בחומש ורש"י, במשנה ובתלמוד, ואין ביניהם אלא דָּרַג ההבנה בלבד.

תכונה המצינת בתי-ספר היא תכונת הלמודים בהם ושיטת הוראתם, אם היא פורמלית או מטרילית: אם הלמודים רק דרך להשתלמות הרוח, רק מבוא ומעבר להתפתחות, אם ההכשרה היא כאן עיקר, או להפך, שהחמר הגלמד, הקנאתו לארך ימים, שגונו וזכירתו הם עיקר ותכלית כאחד. באפן-הלמוד האחרון, המטרילי, יש קצבת-למודים ידועה, פְּנִסוּסִים, שיש לו קדושת בית-ספר, שאותו צריך התלמיד לגמר ונפטר. באפן-הלמוד הפורמלי ההכשר לידיעה עיקר, נלמדים ספרים, המכונים לידיעות, ולקצבת הלמודים אין קדושה יתרה, ותלמיד שהגיע להבנה אין מעכבים אותו בשביל שלא גמר כל משנתו. היום אין בתי-ספר ולמודים שרק המיתודה האחת שלטת בהם. דרך כלל, העיקר הוא קניית ההכשר ופתוח הכשרונות, אבל יש גם פְּנִסוּסִים קבוע ויש למודים, שכל הבנה ותפישה לא תפטר מידיעתם.

בית-הספר של ימי התנאים, שהורה בו הסופר, המקרה את הספר, את המקרא לתינוקות, ובית-התלמוד, ששנה בו המשנה משנה לנערים, לשניהם היתה קצבת-למודים קבועה וללמודיהם היתה תכונה מטרילית. בית-הספר, זו היתה תכליתו: הקנאת חמשה חומשי תורה או כל עשרים וארבעה ספרים, ומקרא סופרים, כלומר הקריאה המקובלת מדור דור בספרים, שלא היה בהם עדין נקוד. לצורך זה למדו בכל יום מספר

כתובים על-פה עד שידעום התינוקות וזכרום, אז שלמד כל תלמיד סגור אחד מן הסדר הנלמד בו ביום, וכשיצא התינוק מבית-הספר, שאלחש עוברים ושבים: "פסוק לי פסוקך", והמקרא שבפי התינוק היה לזלזל לסימן ולנבואה קטנה. בבית-התלמוד שנו משניות על-פיה, עד תום כל ששת הסדרים, המשניות נשנו ביחוד לשם זכירה בלי הסבר והעמקה, בלי תלמוד, המורה הלכה מחוץ משנתו, הרי זה ממבלי על-פיה. בשני בתרי למוד אלה היה העיקר הזכירה, השנון והידיעה על-פיה. לשון הספרים, העברית, עדין לא היתה זרה לילדים כליל. החכמים חיבו את האב: תינוק היודע לקרא אבא ואמא, אביו מדבר עמו בלשון-הקדש. העברית היתה בבתי חכמים לשון האב, והארמית, שהיתה לשון האם, אף היא לשון אחות לה. וביחוד שהארמית היהודית היתה לשון-תערוכות, שרבו בה יסודות עבריים. המקרא אפשר נתרגם ארמית לתינוקות, משנה לא נתרגמה, אלא נשנתה על-פיה לתלמידים עד שהיתה שומה בפהם. אחר בית-התלמוד נכנסו התלמידים לבית-המדרש, שם עסקו בתלמוד, כלומר בפרוש המשניות, עד היותן מתורצות ומיושרות, מפורשות ומוסברות בלי קושי ופרכא. הלמוד בבית-המדרש היתה לו תכונה פורמלית גרידא, רק ההכשרה הרוחנית היתה כאן עיקר. אמנם גם פה היו בין הגדולים כאלה שהיו בבחינת "סיני", שמשניות ובריתות סדורות להם על-פיה, ואחרים, שהיו "עוקרי הרים", אבל הלמוד בכלל תכונה פורמלית היתה לו. "התנאים", הספרים החיים, ישבו בימי האמוראים מחוץ לבית-המדרש, וכל השואל יצא אליהם לחוץ ושאל.

בית-הספר ובית-התלמוד של ימי התנאים והאמוראים הם אבות החדר של ימי הבינים ושל היום ומהם בא לו יסוד מטרילי גדול. בחדר לא למדו קצורים וספרי-למוד, שמתוכם יגיע התלמוד לתכלית הנרצה, לא קראו ספרי-קריאה, שאין אדם מעיין בהם שוב כל ימיו, אלא למדו את הספרים ההם, שהם תכלית הידיעה, הספרים, שבהם יקרא הילד כשיגדל, שלמודם חובה וידיעתם מצוה, שהם תכלית הלמוד והם גם האמצעי, הדרך אל התכלית, ובודאי שזכירתם רצויה ושנונם נדרש. זהו יסוד מטרילי גדול. אבל אל החדר נכנס התלמוד והיה בו ליסוד ועיקר ואתו נכנס אליו יסוד פורמלי. בית-המדרש הרחיב גבולו על חשבון בית-הספר וכמעט שנהפך החדר לבית-המדרש ברוחו ודרכו. בטלה כמעט קצבת הלמודים. אין מספר פרקים של מקרא וסכום דפים של גמרא, שגמירתם הכרח, למען עבור מכתה לכתה, אלא ההכשר ללמוד יחד עם תלמידי הכתה הגבוהה הוא נדרש ותו לא. לא השגוהו לא בגיל, לא בימי למודו ולא בשעורי תלמודו של התלמיד, אלא ביכלתו בלבד. החדר, שלמדו היה מטרילי מעיקרו, שלטה בו עתה תכלית הלמודים, שלה הקריבו את הלמודים עצמם. זהו יסוד פורמלי גדול. המזיגה הזאת בין שני דרכי הלמוד טבעה חותמה על כל הלמודים שבחדר, אבל ביחוד נתגלה היחס האופייני בין שני דרכי החוראה ברכישת הלשון העברית ובלמוד התלמוד.

נחיר וזיה מקורות ידועים, התכלית הייתה הבנת המקורות הללו, והמקורות עבריים, ועברית כשחיא לעצמה לא נלמדה בחדר, לא היה למוד וסקיצות כזה, אלא מתוך דעת המקורות צמחה דעת הלשון. איך ילמד הילד את לשון אמו? איש לא יסדר לפניו את חמרי הלשון מן הקל אל הכבד, לא יחנכוהו בכללי דקדוק, אלא ידברו אתו על כל דבר צורך, והוא שומע שיחת הגדולים אליו וביניהם לבין עצמם והמלים נקלטות ברוחו. אמנם יש כאן בבחינת-מה סדר טבעי, כי דרג הבנתו יקרה את המלים ומה שלא יתפש לא יקלט במוחו. אולם גם המקרה ישלט כאן: רוב השמוש ומעוטו, הרשם המקרי של המלה, הקול והאיש והשעה שבה נשמעה באזניו, ואף כללי הדקדוק יצטירו מאליהם ברוח הילד, מתוך השמוש, ויהיו לקטיגוריות נפשיות, שתפעלנה בו שלא מדעת. גם על התיצרות הכללים בנפש הילד ישפיעו חיי הכללים בלשון הסביבה, עת ומקרה והשגת הילד יאחרו ויקדימו, והחזרה התמידית בכל חמרי הלשון היא הגורם העיקרי. ואחר כל אלה אין בטחון וערובה לתפישתם הנכונה של כללי הדקדוק. ביחוד כשיש לשון ספרותית לעם, הנבדלת מלשון הצבור והיא קנה-המדה. ולכן למוד הדקדוק בבית-הספר הוא שיבוא אחרי הלשון לתקן את אשר עותה הסביבה, ליישר, להסביר ולכלול את הכללים שברוח, לכון ולנסח את חמרי הלשון לפי הטופסים המופתיים.

השיטה הטבעית או שיטת הדבור בלמוד שפות זרות נסתה לתקות את הדרך הטבעית של לשון-האם. זוהי השיטה הנקראת אצלנו, עברית בעברית. אף היא תבוא אל הילד בדבור ובשיחה, בלי תרגומי מלים, אלא בחמרי לשון מסודרים ומבוררים בכונה תחלה.

בחדר שלטה שיטת התרגום, אבל מצד אחר היתה דומה שיטת החדר לדרך הטבעית של לשון-האם. שיטת החדר לא סדרה מלים וכללים בסדר מקון, לא הורתה כלל את הלשון, אלא הכניסה את הילד אל תוך המקורות, למדתהו לכאורה רק את התכן, אבל המלים נקלטו מאליהן בנפשו והכללים הצטירו ברוחו מאליהם קמעא קמעא. והמלים נקלטו לא נבדלות, אלא בתוך המשך הפסוקים, עם כל רגשות הלנאי המעורים בהן, בכל גוני הוראותיהן, גם במה שאין לפרש ולתרגם, כאלו הביאו את אבות הלשון אל החדר והושיבו את הילד לרגליהם ואזנו עומעת שיחתם העברית עד שתבוא הלשון בלבו וידע את הלשון ואיש לא למדו. מקצת מן הפדגוגים החדשים הגיעו לשיטה דומה לזאת בלמוד שפות זרות ולא נתפשטה שיטתם, אבל השפיעה קמעא.

החדר לא הורה את הלשון העברית ובכל-זאת היתה ידיעתה תכלית למודים-בו. אם לא יגיע אדם מישראל לידיעת הלשון העברית, הרי כל הספרות-החומה בפניו בשש טבעות-והריהו נטול מעולם היהדות. ולא עוד, אלא שרכישת דעת המקורות הנלמדים בחדר אינה מובטחת, אם לא יגיע הילד לשליטה מלאה בלשון. המקורות הלא נלמדו בחדר בתרגום, ודעת התרגום אינה קנין קיים; אם לא ישלט התלמיד בלשון, זקוק הוא לחזרה

מתמדת על תרגומי המקראות, וזקוק הוא כל ימיו לרב ותומך, שהיא לסעד ולעזר לו, באין ביכלתו להחזיר נשכחות מידיעתו, מפני שלא ידע את הלשון, אלא את תרגום הפסוקים. ולכן על-כרחו הוכרח החדר לשאף לדעת הלשון, אף-על-פי שלא הורה אותו.

אבל הנסיון הורה מהר, כי לא שנון הכתובים יתן את דעת הלשון, שראתה כמה תקופות אחר המקרא, אלא שמוש בלשון וקריאה מרבה בספרים. לשון המקרא אינה המפתח לכל הספרות, אף חמר הלשון שבמקרא לא הגיע לכל הסתעפותו בגבולו המוגבל. אף פרושי המקרא לא יובנו ללא שידע מקרא לבד. רק מי שיעלה ויגיע עד התלמוד, עד כדי קריאה בו בלי עזרת מורה, רק הוא יגיע לידיעת הלשון בכל הקפה. כל הספרים שלאחר התלמוד מותנים על-ידי לשון התלמוד ותכנו. ועל-כן רק תלמיד, שלמד גם תלמוד, הוכשר להבנת הספרים ונפתחו לפניו כל שערי הספרות, ממילא ידע ויבין את הסוד והמחזור, יקרא בפרושי המקרא ובספרי דינים, בספרי מוסר ודרוש, בספרי מחקר ופולפול. המפתחות בידו, ובוא יבוא בשערי הספרות אל כל אשר ישאהו רוחו.

בכלל לא היתה לשון, לא עברית ולא לשון אחרת, ענין לתלמוד בחדר, אלא אמצעי וצורה בלבד. כל מה שנלמד בחדר היה עברי. הערה זאת נגד אלה החפצים לפרש את שיטת התרגום, כאלו היו הלמודים העברים רק מקצוע בחדר, אשר לשון-ההוראה בו יהודית-אשכנזית. אמנם נתרגמו המקורות, אבל תרגום זה נצטמצם ולא עבר גבול חפידו מעולם ולא היה חוצץ בין הלומד והנלמד. היהודית-האשכנזית כשהיא לעצמה היתה עברית בשמוש לשונה ומלים עבריות רבות חיו בה. ותרגום התורה, שהיה נוהג בחדר, תרגום פסוק כצורתו, בלי לענות כלום בסדר המלים העברי, הוא שהיה גורם גדול להפוך ליהודית-אשכנזית רוח עברית. ותרגום מלא של הפסוק נהג בחדר רק בהתחלת הלמוד, ואחר-כך הלך ובטל ונתרגמו רק מלים קשות. בתלמוד התלמוד כמעט שלא נהג כלל תרגום מלא, והטרמי-נולוגיה התלמודית חדרה לתוך לשון-הדבור (אם תאמר, ממה-נפשך, נפקות, רבות, אדרבא, ממילא, פשיטא) ולא נתרגמה. באחת, התרגום של החדר לא היה מסך מבדיל, אלא שמש מעבר בתקופה קצרה של הלמוד.

רכישת דעת הלשון העברית אגב כל שאר הלמודים היא חסך העולה מכל למודי החדר, באין הכנה לה ולשמה, ובכל-זאת היתה היא לגורם גדול בתכונתו הפורמלית של החדר. ההכשר להבנת המקורות נעשה על-כרחו לקנה-מדה. כל מה שאינו מועיל ומקרב לתכלית ההבנה נדחה. ומפי הנסיון נתברר, שהתלמוד הוא המביא לידי הבנת כל המקורות העברים, בין מצד לשונם בין מצד תכנם, ושליודעי תלמוד נפתחו כל שערי תורה וספרות. לפיכך נעשה התלמוד הלמוד העיקרי בחדר, שבו התבטאה ביחוד תכונתה הפורמלית של שיטת הלמודים.

התלמוד נלמד בישראל לשם קבלת שפע ממנו, לא לצורך מעשי, להוציא דינים מתוכו, שהרי בזמננו לא נאנה רשות ללומדים להורות מתוך

הגמרא. לפי זה היתה תכלית הלמודים במקצוע התלמוד: החדירה לתוכו, היכולת ללמוד בלי עוזר, השגירות להשתמש בגפרשיו. ולא היתה כאן קצבת למודים כללי, לא ידיעת סכום דפים, אלא הדרכה להבנה.

הוראת התלמוד לתלמידים היא שאלה קשה מצדה הפדגוגי, שפתחה החדר לעצמו. שלשה דברים בתלמוד טעונים למוד: הלשון, התכן ודרך התלמוד. הלשון המהותית והמצומצמת של התלמוד, העברית שבה המשנתית, אשר אפי מיוחד לה, והארמית-היהודית שבה, והתערובות שביניהן – כל אלה דורשות לעצמן למוד רב, אבל היודע את הלשון עדין לא הועיל כלום. התכן מרובה-הצדדים, אשר כצורות החיים צורתיו, הרי נסדר בספרי הפוסקים מדור דור, והגדול והיפה שבהם, הוא ספר הי"ד, הרי כלל את הכל לספרים ולפרקים, להלכות ולמשניות והכל מוכן ללמוד ואין נגרע דבר, אלא – התלמוד חסר כאן. והלומד והיודע כל פרטי הלכות, עדין לא נפתחו לו שערי התלמוד. אין כמעט סוגיא, שלא תדרש דעת מקצועות גדולים בהלכה, ואין דף, שלא יתקל אדם בצפונות הלשון, ובכל-זאת העיקר כאן דעת דרך התלמוד, זוהי הצורה, שבה נסוך התכן התלמודי, צורת המציאות התלמודית, דרך המשא-והמתן, לפני המחשבה התלמודית. רק מי שדרך התלמוד נהירה לו, יעבור בין שביליו המעוקלים והמסובכים של פרדס פלאים זה, רק מי שידע את דקדוק המחשבה התלמודית, יוכל לשמש בדיעותיו הלשוניות וילמד מן המפורש על הסתום, יוכל לראות את זהב ההלכה בצאתו מנבכי ההויות ויגיע להבנת הסוגיות, הזקקות לפרטי הלכות רבים. דרך התלמוד תוכל להפרט לכללים ערוכים ומפורשים ולהקלל ביצירה גדולה של מבוא התלמוד, שיהיה כעין יצירה חוזרת של התלמוד, אבל גם כללי התלמוד יהיו בידי אדם, שלא דלה הרבה מים התלמוד, לכלים ריקים, לקלפה שאבד גרעינה. רק שמוש מתמיד בדוגמאות יקנה לאדם את הכללים ההם, לא בתור הפשטות, אלא כמו שנוצרו, מלאים את החמר התלמודי, דבוקים ומעורים בו; ובקלוט רוחו את הכללים ובחדרם לנפשו, יפעלו בקרבן אף שלא מדעתו ויעזרו לו למצא דרך בין סבוכות הסוגיות.

אם יאמרו לסדר שיסתלמודים מודרגת לתלמוד מן הקל אל הכבד, מן הפשוט אל המורכב, יתגלה מיד, שכל אחד משלשת הצדדים של למוד זה זקק לסדר אחר. לשונות התלמוד העברית והארמית טעונות למוד לעצמן ולשמן, ואפשר אולי לערוך סדרי למוד לפי שיטות שונות, מתוך תרגומי מלים ולחחות פעלים ושמות וסדרי משפטים תלויים, אבל סדר זה לא יקביל לצרכי התכן. אפשר הלכה חמורה לשונה קלה ולהפך, וכל מי שלמד וידע, עדין לא ראה מאורות התלמוד. ותכן הלמוד, ההלכה והאגדה, רחב מני ים, ולא נתן כלל להערך בשלמות במערכת למודית פדגוגית, אלא בסדר שיטתו. ההלכה מסודרת בספרי פוסקים בסדרים שונים, והאגדה, בהיות שאין בה פסק והלכה, אין בה גם שיטה, אלא ערוץ שיטות, וגם היא מצאה לה מסדרים, אבל כל אלה הסדרים הפשיטו מעל תכן התלמוד את צורתו ושבו – אין כאן תלמוד. ידיעת התכן היא יותר הנחה מוקדמת ללמוד

התלמוד מאשר תכליתו. כל דומד לפי מדרגתו עליו לדעת ידיעה מקדמת כמה הלכות גדולות מקבצא או מקפשא, וכפי ידיעתו כך הבנתו. ומלבד התכן ההלכתי והאגדתי, יש עוד ידיעות היסטוריות וריאלייות, הדרושה להבנה מלאה של התלמוד.

מערכת למודים, שתשים לב לתכן, לא תהיה מכוונת לצד הלשוני, ואם נאמר לסדר את סדר הלמוד לפי דרך התלמוד, לפי צורות הסוגיות, בהדרגה מן הפשוט והקל אל המסובך והכבד, נמצא, שמבואר התלמוד מתוך נקודת-מצב כזאת אינו עוד במציאות. עדין לא נסה אדם להפשיט צורות סוגיות, אין עוד כמעט מדע כזה, ולא נעשה עוד הנסיון לסדר שיטת-למודים על יסוד שכזה. וקשה לחשב, שיצליח נסיון זה: כי למען סדר סוגיות לפי צורותיהן, יצטרכו לפרק את התלמוד לחוליותיו, לסלק את הסוגיות מתוך סביבתן הטבעית, וינטל מהן ריחן וטעמן. למוד זה לא יוכל לשים לב לחומרה וקולה של הלשון ולא ירשה כלל לסדר סדר לתכן. היוצא מזה: הלשון והצורה תדרשנה שתיהן סדרים שונים, שיפריעו את הרצאת התכן, וכל סדר יקנה כאן בגטילת נשמה של התלמוד.

על דרך האמת ישנו כאן עגול פדגוגי, שהבנת התלמוד אינה אלא סך-הכל מתוך הבנת כל צדדיו, וכל צד יובן רק מתוך הבנת כלה, ואין מוצא שיטתי מתוך העגול הזה, ווהי הפרובלימה הקשה בהוראת התלמוד לתלמידים.

ומה היתה שיטת החדר בלמוד התלמוד? החדר לפי דרכו הונית את לשון התלמוד, למלים קשות ולצורות זרות לא הושם לב, ולומדים גדולים עינו פרוש מלה קשה במפרש בכל-פעם מחדש, רק רגילות בלשון המצויה נקנתה אגב למוד התכן. ותכן התלמוד לא היה עיקר בלמודו: באגדה הקלו ראש יתר על הראוי, ואת ההלכה הן יכלו ללמד בספרי דינים, ובהם לא הרבו ללמד בחדר. חסר קצבת למודים יוכיח, שדעת התכן לא היתה כאן תכלית שאיפה.

תכלית הלמודים במקצוץ התלמוד היתה רק דעת דרך התלמוד, אבל שיטת הלמוד לא היתה מודרגת, לא פרקה סוגיות ולא הורתה למקוטעים. הורו מתוך המסכות עצמן והורו לילד עד שתפס את דרך ההויות, את סדר המשא-והמתן, עד שקלטו רוחו את דמות הסוגיות, עד שהבין לרוח האגדות. איש לא העירו על צורת סוגיות, על כללי ופוחים, אלא הורו לו עד שהבליע את הצורות והאפנים בנפשו, צורת הסוגיא והכלל, שפגע ראשונה וחוא כבר מוכן אליו, ואם עדין לא הגיע להיכנה, לא יקלט, ובוהוסיפו ללמוד, ישנה וישלש על כלל שכבר ידעו עד שיחקק בלבו. ואם תחלה נתעזת ציור סוגיא מסוג ידוע ברוחו, תבאנה הסוגיות בנות מינה ותכונה והישרנה את טופסה, וברוב ימים יבואו כללים אחרים לידי תפישה והבנה, כלל אחר כלל, וכרבות הכללים המובנים, כן תתצמק חבנת הכללים שקדמו. וסומכים על המקרה, ששום כלל חשוב לא ינתה ולא נעזב, וכך ילך ויתחנך דרך התלמוד ביות הלומד והצטיינה בקרבו צורות הסוגיות

לסוגיהן איש איש לפי מדרגתו הרוחנית, וביחוד עם דעת דרך התלמוד קנה ידיעות בלשון וצבר ידיעות מתוך זמנן, ואלה סמכו וסיעו לאלה כרבות ידיעותיו כן רבתה הבנתו, וכרבות הבנתו כן גדלה ידיעתו.

דרך-הלמוד הזאת דומה לשיטת הטבעית בלמוד שפות וידוע מה שיש לטעון כנגדה, שישלט כאן המקרה ואין לסדר כאן סדר שיטתי, מה שיש לטעון גם כנגד דרך למוד התלמוד, אלא שאין דרך-למוד אחרת נמצאת לנו לעת-עתה, וקרוב שלא תמצא גם להבא, מפני הקושי שראינו ביחס שבין צדי התלמוד השונים. שיטת-למוד זאת דומה בכל לשיטת החדר בלמוד הלשון העברית, אלא שכאן בכל-זאת התלמוד מקצוע הוא יש פונה להקנות דעת תכנו ודרכו.

חסרונה העיקרי של שיטת-למודים זאת הוא, שרק למוד רב מאד יבטיח את הצלחתה, כלומר שרוב צורות הסוגיות והכללים יגיעו להכרת הלמוד ויערכו ברוחו בסדר הגון.

כמות הלמוד נעשית כאן איכות, כי רק למוד רחוש של חמר רב ייצר את ההכנה הרוחנית. למוד מעמיק של דף אחד בתלמוד, עם כל נושאי כליו ועם באור היסטורי ולשוני, לא יעשה מה שיעשו עשרים דף גמרא באופן פשוט.

שיטת-למודים זאת אינה מכוונת למיתודה של בית-הספר החדש, עם שעות קצובות למקצועות רבים. בבית-הספר החדש לרוב הלמודים תכונה פורמלית, אבל כלם נתנו להדרגה מן הקל אל הכבד, בעוד שלמוד התלמוד, אשר גם לו אפי פורמלי, אין בו סדור והדרגה, ולכן הוא דורש את האדם כלו, שיהא מופנה אליו כלו. וכשם שהשיטה הטבעית בלמוד שפות מכוונת ביחוד לימיה-נעורים, כך גם התלמוד נלמד במיתודה הזאת ביחוד לקטנים, כי בגיל הנערות מסוגל האדם לתפש דברים שלא בהכרח ברורה, בעוד שאצל הגדול הכרתו מפרעת בעד הולדת ציורי מחשבה שלא מדעת.

החדר הצליח בהוראת הקטנים, ואין קושי מפאת חמר הלמוד. אותה הסוגיא שהגדול מתקשה בה, אותה ילמד הילד והיא קלה עליו, כי למד סוגיא אחרת בה בעצמה. לפני מלמד הגון אין סוגיא קשה כלל, כי ידע להרצות כל סוגיא באפנים שונים, בשלוח ובהעברה, בהסברה ובהישרה, בהעמקה ובחדירה, הכל לפי התלמיד וגילו ודרגו. את כל הקשה יעבור ויעלים, מקום הקושי ינטל על-ידי הרצאה פשוטה, וחלק של ההנחות לא יתפרש למתחיל, ויש לסמוך, כי ישוב הילד ללמד שוב סוגיא זאת על אמתתה. גם תמימותו של הילד לא תלקה מתוך למוד סוגיות, שיש לחוש להן, גם כאן אמן הפרש יעלים את הדורש העלם.

שיטת החדר בלמוד התלמוד היא פורמלית, אבל יש יסוד מטריאלי במהלכה: תוראת המסכות בלי סדור למפרע ובלי הדרגה יתרה, כאלו ילמוד רק את התכן, אבל התכלית היא באמת דעת דרך התלמוד. אין סוגיא, שלא תצריך ידיעות ממקום אחר, - יש ימלים מלאכותיות והלכתיות, שהן

קצור של מקצועות שלמים — את כל אלה יתנו המלמד והמפרש באקראי, לפי כחול של הלומד. שיטה זאת, השלטת בחדר בלמוד התלמוד ובלמוד הלשון העברית, היא השיטה הטבעית של החיים עצמם, המלמדים את האדם גופי: חיים אגב גלגלי מאורעותיהם. שיטה זאת אין עדין תמורתה.

כשם שבלמוד הטבעי של הלשון יבוא בית-הספר אחרי החיים. להודות דקדוקה ושמושה בשיטה ערוכה ובכונה תחלה, כך אפשר, שנחוץ למוד שני, שיבוא אחרי למוד החדר לבקר ולתקן כל בדק במערכת הידיעות. זוהי שאלה: שעוד נשוב לדון בה.

בסימניויות לרבנים במערב אירופה נתחדשה דרך-למוד חדשה לתלמוד: הבאור ההיסטורי, שיפרשהו מתוך תקופתו. מיתודה זו יתר ממה שתורה את התלמוד, תהפכה לחמר היסטורי ובלשני, היא ישה לגדולים יודעי תלמוד, אבל ידיעות מעיקרן אין היא עלולה להקנות.

בימים האחרונים נתחדשה אצל קצת חכמים מיתודה משפטית בהוראת התלמוד, אף היא לא לשם עצמה תבוא, אלא תורה את התלמוד בתור חמר לתולדות המשפט או לתורת המשפט, כלומר תעשה צד אחד של התכין עיקר ולא את הצורה, ולכן אולי תוכל לחנך פוסקים ושופטים, אם כבר ידעו תלמוד מקדם, אבל לא תלמודיים. הצד השה שבשתי השיטות, שתלמוד לא יבנה מהן.

שיטת החדר במקצוע התלמוד מכוננת לקטנים, בגדולים מתחילים אף היא לא הצליחה, ובין לקטנים ובין לגדולים אין עוד שיטה אחרת מצלחת.

בארץ-ישראל טפלו בפרובלימה של הוראת התלמוד בתוך בית-הספר החדש ולא פתרה.

שני הלמודים, העברית — שלא היתה למוד, אלא תכלית — והתלמוד, השפיעו זה על זה והשפיעו על שאר הלמודים לכונם ולקפחם. הם היו אמת-המדה: בשעה שהיה הילד מוכשר לעלות לחדר הגבוה — עלה, בלי שים לב לקצבת הלמודים וללמודים אחרים חוץ מהם.

כיון שרכש הילד בחדר הנמוך את דעת הקריאה, מיד העלוהו לחדר החומש, ואף טרם יתרגל בה כל צרכו. התפלה שמשה הרגל קריאה וראשית למודים, אבל דעת סדרי התפלה ירכש הילד מתוך התפלה בצבור, גמעה גנחחו לגמרי הסדור והמחזור. וכמעט ידע הילד חמש ומעט רש"י, מיד הכניסוהו לחדר הגמרא, וכאן נתקפת למוד המקרא. הילד זה עכשיו החל ללמוד פרקים מן המקרא, והנה יצא מבית-למודו ולא העלה בידו כלום. המקרא, אשר בבית-הספר של ימי התנאים היה הלמוד המרכזי והקציעו לו חמש שנים, גדחה כמעט לגמרי, מכיון שעל הילד למהר להכנס לתלמוד, ומקרא ידע ממילא. לא שנחשבה ידיעתו למיתרת, אלא כיון ששמרו על קצבת-למודים, לא היה שום מעצור וגבול. כאשר מתחה והשכלה בקרחה על החדר עלי-מעטו בלמוד מקרא, נולד אף נגוד בגבולות

החסידים כנגד המרבים במקרא. נוכל לאמר, שבחדר נתקפה בית-הספר של הסופר והפקקה על-ידי בית-התלמוד של המשנה. אבל גם חדר הגמרא, המתאים לבית-התלמוד, נהפך כמעט לבית-המדרש. למוד המשנה לקה לגמרי בחדר הגמרא, ילד הלומד גמרא סופו להבין משניות, ולמוד המשנה בתור למוד לעצמו, שהיה כל תכנו של בית-התלמוד, נדחה לגמרי.

וכך נעשה החדר כלו מִכֵּן כלפי למוד אחד, כלפי תכלית הלמודים, זוהי ידיעת התלמוד.

אם נבוא למנות הלמודים, שלא נלמדו בחדר, נבוא לידי תמיה. דקדוק לא נלמד בחדר, אלא נמסר לשקידה הפרטית של ימי הבחורות. משעה שהחלה ההשכלה תובעת ביחוד את דעת הדקדוק, נולד גם נגוד כנגד המקצוע כלו וביחוד שספרי-הדקדוק החדשים היו חשובים מפני שמחבריהם משכילים והישנים נתישנו והיו יקרי-המציאות.

קריאה של חובה בספרות לא היתה נוהגת, אף לא בספרי יראים. גם החסידים לא קבעו חובה את הקריאה בספרי חסידות, רק חסידי חב"ד? חדו מקום לספרותם בישיבת, וכן קבעה כת-המוסר עתים לספרי-מוסר ונודעוזה הארץ מפני חדושים. ואף-על-פי שלא היו שעות של ספרות, גדל חשק הקריאה בחניכי החדר. בחיי כל ילד היתה תקופה, שגלה אוצר בלום של שבחי צדיקים וספורי-מעשיות ומגלות יסורים וספרי מוסר ודרוש, ונשתקע בהם. והרי רוב הקוראים והסופרים של הספרות החדשה מהם. דעת התלמוד היא שפתחה להם את שערי הספרות.

מובן מאליו, כי לרכישת סגנון עברי ולשליטה בלשון לא הושם לב, שהרי הלשון בכלל לא היתה למוד לעצמו, ובכל-זאת כתבו כל ישראל אגרות-שלומים ומכתבי-מסחר ותשובות בהלכה וחדושי-תורה בעברית, ורב היה בערך מספר המחברים – „מחבר" הוא רק מחבר עברי – ורב היה מספר הקוראים.

החדר סמך על העבודה העצמית של חניכיו, דָּרָשָׁה מהם בהיותם עֲדֵינן בין כתליו ובטח בה לאחר צאתם. לא החדר ואף לא הישיבה לא נתנו כל הידיעות, שבהן נעשה אדם לבן-תורה. החדר לא יצויר בלי חשן למודים, בלי עבודה אישית עצמית, וסדריו לא מנעו בעדה, אדרבא, הניחו לה מקום, דרשוה ועוררוה, – בעוד שבית-הספר האירופי יש שיפריע בעדה. החדר אינו בית-דפוס לתלמידיו, שיוציאם כלם בטפוס אחד ובמתלנת אחת. עם כל שעבוד הזמן לא היה בו שעבוד הרצון והאפי.

החדר דרש הרבה מתלמידיו והורה רק מעט בערך. כמה למודים היו, שמי שאינו יודעם הוא בגדר עס-הארץ, ובכל-זאת לא נלמדו בחדר כלל. על האדם לקלטם מן האויר, ללמדם אגב למוד אחר, או לשקד עליהם בשעותיו הפנויות, לקנות ידיעתם כשיגדל, מפני שידיעתם מצוה, אבל החדר לא הורה אותם. ולכן יש שיארע, שחניכי החדר בני-תורה לא יהיו בקיאים בפרטים של סדרי תפלה ודיני אבלות. למיד דינים נתמעט בחדר.

למוד כתיבה עבר לרשות „סופרים“ מיוחדים שמחוץ לגבוליו, ובכל-זאת ידעו כל הלומדים את הכתב על בוריו. ודבר שאינו צריך להאמר, שלא למדו חשבון ושפות זרות ולמודים חיצוניים בחדר. לפני מלחמת ההשכלה לא נחשבו אמנם אלה לזברים של אסור, אלא שאינם תורה, ואין זקתם על החדר. הם בגדר מחיה ופרנסה, שאדם לומדם בעסקו בהם; החדר תפקידו התורה. והתלמוד, בתור למוד מרכזי של חדר הגמרא, בלע את כל שאר הלמודים.

מעוט המקצועות הניח חותמו על החדר. אפשר היה לרכז את העבודה בהם, ולמוד מרוכז זה הוא שהבשיל פרות מופלאים והכניס ידיעה בלתי-מצויה בילדים. השיטה הפורמלית הקצונית של החדר, שיטה זו שאינה שיטה, מותנה במעוט המקצועות. רבוי המקצועות יגזול מן החדר את אפיו. אף בבית-הספר האירופי קבלו על רבוי המקצועות, המונע בעד רכזו הרוח ומטמטם את המוח. אבל ביחוד למודי החדר דורשים רכזו מלא, לבל יקפחו הלמודים אלה את אלה. היה כאן ותור, לא רק על למודי חול שעדין לא נדרשו, אלא גם על כמה למודי-קדש, למען צמצם כל כח המורה עם התלמיד בלמודים אחדים, שהם גופי התורה.

יסוד גדול בשיטת החדר היה הלמוד האינדיבידואלי, שהוא לה פגם גדול ושבח גדול. המלמד לא הורה את הכתה, מלבד בשעת הרצאה, פעם או פעמים בשבוע, אלא הורה תמיד רק ילד אחד, שקרא לפניו, וכך למד ילד אחר ילד כהגיע תורו. הילדים האחרים היו מחויבים להקשיב, אבל באין קפידא נחו או עינו על דעת עצמם. שעת חזרה מלאה מקום הפסקות, קראה לתלמידים לתור אחרי מחשבות ולהמסר לשקידה עצמית. מובן, שיש כאן איי-כילת להורות כחה שלמה, והקלקלה גדולה, שהרי הילדים האחרים על-כרחם ישתעממו ומה יעשו שלא יחטאו, ומכאן כל חמר המשמעת, שהכבידה על הילדים, דוקא בחדרים טובים. תנאי לשיטה זאת היה, שלא יקפידו יותר מדי. אולם מצד אחר הכיר המלמד את טיבו של כל ילד והסתגל אליו והתאים הסברתו לאחד הלומד. אף שלא מדעת ומרצון תפש את מהות התלמיד. למלמד מעולה ולתלמיד משובח אין לך שיטה טובה ממנה. אעפ-למוד זה גרם למעט מספר ילדי כחה. התלמוד קבע בימיו עשרים וחמשה ילדים שעליהם אין להוסיף, החדר בכחות הגמרא לא הגיע מעולם למספר זה. כאן היו כעשרה או כשנים-עשר תלמידים המספר הרגילי.)

(1) כבר בימיהם נהגו המלמדים לבלתי קבל יותר מעשרה ילדים לכתה. ואמת-לא לגורח זו, שאמנם בימי האמוראים כ"ח תינוקות דוקא בארץ-ישראל, משום שאויר ארץ ישראל מוכים, ובזמן שישראל שרויים על אדמתם וידם תקיפה, כי הנפש החפשית זכה וצלחה ויכולה לקבל יותר. חקי תורה מן המאה ח"ג בספרו של ר"ם גידמן, וינה 1880, *Geschichte des Erziehungswesens in Frankreich*.

אם נשים לב למספר המלמדים בכל עיר ובכל כרך ואם נצרך לזה את מספר המלמדים שבכפרים ושבבתי יחידים, יצא לנו, שלא היה עם, שהקדיש מספר רב של כחות להוראת תינוקות, כישראל בגולה. ותוצאה זו הושגה על-ידי יסוד ההתחרות בין המלמדים, שהחדר היה קנינם הפרטי. כך היה גם דבר מזור זה, שהחדר היה קנין-בעלים, לדבר שביסוד. והודות לרבו המלמדים והחדרים נתמעט בינינו מספר הבורים, שאינם יודעים לקרא, כמעט עד למדרגת אפס.

כשם שאין קצבת-למודים קבועה, כך אין זמן קבוע ואין גיל קבוע לכתות. אמנם רגילים היו להעביר ילדים בסוף הזמן, אבל אין מניעה להעלותם באמצעו; מי שהגיע לכך - עלה, וכל שעה זמנו. זה היה אפשר בגין מעט המקצועות, המקצוע האחד היה למדה, ואין סגנה, מן יעכב את חבריו במקצועות האחרים. העליה הזאת בכל שעה, היו בה גם מגרעות, היא נתנה אפשרות להורים תקיפים לענות את הישרה. אבל הפסד זה יצא בשכר הרב, שהביאה עליה זו בעקבה.

בחדר היו תמיד ילדי-פלא, אותם לא עָנב החדר. כל בת-יסטור מסודרים דרכם מעולם להניא בעלי-הכשרונות מלפניהם כל יכלתם, על זה יקבול כל מבין. לקוי זה לא היה בחדר. להפך, היה מִכֶּן בעיקר לבעלי-הכשרונות. המיתודה של למוד התלמיד והעברית גרמה, כי מחוסרי-כשרון הגיעו מהר לגבול, אשר לא יכלו לעברו, ופרשו ויצאו. בשני למודים אלה היה הכל תלוי בתפישה ובקליטה, מי שתפישתו לא קלטה ולא הכשירנו לעלות מספר זמנים, נחשל ויצא.

החדר לא שאף להנעים ולהקל את הלמודים לילדים, אדרבא, קָפָה להם והרגילם לעבודה תמה ולעיון חמור. לא השתדל לעורר את חשק הלמודים מתוך הקלת העבודה, אלא החפץ צריך לבוא מתוך המשמעת הקשה ומתוך הכרת החובה שבתוך הסביבה. ולכן לא נהגה בו הדרגת הלמודים, הכנת התלמידים לקראת למוד חדש, אלא תמיד היתה כאן קפיצה לתוך ענין חדש, הִחַל ישר מן החומש או מן התלמוד, המקורות היו לספרי למוד ולא היתה מניעה מלהחל בסוגיא קשה, בפרשה חמורה. הלמודים, שיכלו לשמש הכנה, נשמטו. כל זה הכביד על חלושי-השגה את הכניסה אל תוך הענין החדש. הלמוד הזה דרש כשרון יתור מבינוני.

המעבר מענין לענין היה באפן כזה לגבול, שהחלשים לא עברוהו ובדלו. החדר שם לב רק לבעלי-הכשרונות. נתבטל בו למוד המשנה, יען כי בעלי-הכשרונות עתידים ממילא לדעתה בדעתם גמרא, ולא חשו לנוקם של דלי-הכשרון, שלא יגיעו עד תכלית ויצאו קרחים מכאן ומכאן.

התלמוד כשהוא לעצמו יש לו ערך של הכשרה פורמלית, בהרגילו לחשב, להעמיק ולהתרכז, והתביעה היתה חמורה בחדר. לא כבית-הספר החדש, המקל עד שתחדל בו העבודה כליל והלמוד הוא טיול מתוך שעשוע ואשר תכניתו מְכֻנֶת לרוב ולמרוכים ותהי למסת-סדום, המוכנת לקטני קומה רוחנית ומקצה רגליהם של גדלי-מדה. לא כן החדר, אשר בו, כמו בישיבה,

רבו ילדי־שלא ועלויים (1) והיה לבית ברור כשרונות, כמעט בית־ספר למחונני כשרון.

החדר היה בית־ספר, שמורה אחד הורה בו את כל המקצועות ובכל הכתות. גם העמים החדשים יש להם בתי־ספר כאלה במקום חשכון כיס. מצבנו בגולה דרש מאתנו קמוץ זה במסגיע, כי רק הודות לו יכולנו להקים בתי־חנוך בכל תפוצותינו. אבל דבר זה היה אפשר רק בגין מעוט המקצועות. מקצוע אחד היה לקנה־מדה להכשרו של מלמד, ובלי בחינות אפשר היה למצא אנשים, שיסכנו לעבודתם ויבואו וימלאוהו. המלמד הוצרך להבין יפה, מה שעליו ללמד ולהורות, אבל לא דרשו ממנו הכשר להוראה. השעורים נתנו בחדר בלי טכניקה חנוכית, בלי דרגי הכנה, בלי הקדמות לכל שיעור. ישר נגשו אל הפרשה או אל הסוגיא. טכניקה של הוראה לא תפשה כאן מקום למוד. ההקדמות הן חציצה בין הלומד והמקור ומפריעות בעד היחס הישר. דרגי ההוראה מיסודם של הרברט – צילר מתנגדים לרוח החדר וקובעים הבדל שיטה בין החדר לבית־הספר.

הנסיון הראה, שהלמוד לפי כל תכסיסי הוראה לא יבטיח ידיעה הגונה במקורות, כי יגזלו אלה את שעת הלמודים שבין שני צלצולים, ובלמוד התלמוד הכמות איכות, וגם במקרא רק החזרה המרובה תתן את השגירות המבוקשת. להתחלת למוד התלמוד נחוק, שהתלמיד לא יפרט יותר מדי, אלא יקלט בהרגשה, שרוב הפרטים והדיוקים, רוב הסברה והוראה לא יפריעוהו מלפתח הרגשה תלמודית. מן הנסיון ראיתי, כי מורים, אשר הורו זמן רב בבית־ספר חדש, לא הצליחו טוב בהוראת חומש ותלמוד.

החדר, שִׁמְעַט במקצועות והורה את המקורות, מְעַט גם בספרי־למוד. לא למדו בחדר בקצורים וילקוטים. שלשת ספרי למוד היו בו: הסדור והחומש ומסכת של תלמוד – שלשתם כמוח שהם (2). רוח החדר יתנגד לקצורים, שהם בכל יִזְכַּר ובכל יִפְקַד בגבולו. הלמוד בקצורים ירחיק את לב הילדים מעל הספר השלם, הזר להם כשיגדלו, והפסוקים המקוטעים לא יזוּזוּ מזכרונם ויפריעו בעד פעולת הפסוק כצורתו. מובן, שיש כאן ותור על הדרגה, באין אפשרות לברר פסוקים ופרקים לפי סדר מיתודי. הדאגה, סן תפגם תמימות הילד על־ידי פרשיות שלא נתנו להתפרש, אינה דאגה – הן הגיעו בימי החדר לצניעות, שאין כמותה בשום אומה ולשון, אף־על־פי שלמדו הילדים מסכות מסדר נשים. ראיתי נסיונות בידי מורים מומחים, איך עברו

(1) בחדר ובישיבה רבו העלויים, אבל יש להעיר על האחת, שחלק מהם היו כאחד האדם בבואם לבית־ספר מסדר. כנראה, שהיו עלויים רק במקום מעוט המקצועות. נראה שהרבוז במקצוע אחד הוא שיתן ביחוד לעלויים להתפתח ולרבות.

(2) בתלמוד נזכר, שכתבו מגלה לתינוק להתלמד בהן אבל אין להעלות על הדעת, שִׁשְׁנֵי גרעו או הוסיפו בגוף המשור. חיים זהו בכל־אמן דבר שאין לצירו בחדר.

על צדדי-מכשול אלה - זה מסור להרגשתו החנוכית של המורה. גם הפרו-סטנטים יתנו עכשיו את המקרא בתרגומו של לותר כמות שהוא בידי הילדים. ורבים היום הפדגוגים, שגם בלמוד השפות יתנגדו לילקוטים ולספרי-שיאה ואת הספרות הנקורת לילדים, עם ילדותה המוישת, יאמרו להרחיק מבית-הספר ולהחזיר אליו את המקורות - אין דבר גבוה ונשא, שלא יהא לרוח הקטנים. ואם אין להכריע בזה במקצוע תוראת הלשון, אבל בחדר היה זה דבר שביסוד ושבתכונה.

בחדר לא היו שעורים הנלמדים מחוץ לו. החזרה והשנון היו בכל המשכם לעיני המלמד ובטניו ובעזרתו. ההרצאה לא תפשה בחדר מקום רב; בתחלה הרצה המלמד טעם אחת, ואחרי הרצאתו באה החזרה, שארכה כל השבוע. המלמד תקן אנב חזרה כל שיאה, כל דבר שנשתבש התלמיד בהבנתו, פרש והסביר כל דבר שלא הובן, חזר על כל דבר שלא נקלט יפה, ושנן עד שידעו התלמידים. וכאן היה מקום לשאלות תדירות מצד הילדים. הספרים הנלמדים בחדר הם הם הספרים הקדושים, שבהם ילמד האדם כל ימיו, ולכן לא יכלו להסכים, שיעלו שבויים בהבנתם. ולכן בקרת המלמד על החזרה בכל המשכה. אמן-למוד זה לא נזקק לתכסיסי הוראה מיוחדים, להרצאה מוקדמת ולהקדמות מְכֻנָּוֹת, ולמוד יום תמים לא הניח שעה פנויה להטלת שעורים על התלמידים מחוץ לחדר.

בתלמוד שאמו להכשרת הבנה באפן פורמלי; בתפלה ובחומש ובשאר המקרא-לשגירות ולאינטימיות של ידיעה, שלא יהא שום פסוק זר לאדם מישראל גם אם לא יבינהו. לאשורו, והושגה ידיעה זו על-ידי החזרה, אבל למוד על-פה לא נוג בחדר ו).

החומש, שהיה הלמוד המרכזי בחדר-החומש, נלמד לפרשיותיו, סדרה לשבוע. למוד הסדרה היה קשור בחיים, הרי זו הסדרה, שקורין בה בשבת ובשני ובחמישי, ועל פיה מונים לשבועות באגרות-שלומים ובמסחר, והגדולים יעברו עליה שנים מקרא ואחד תרגום ויחזרו וילמדוה בשבת עם פרוש רש"י ושאר מפרשים; הרי היא הסדרה, שעל השלחן הגדול בבית-המדרש שזור נלמד בה, ומגיד-מישרים ידרש בפרשה שלה, ובין החסידים תורת הצדיק נמסרת לאנשי שלזמו בפסוק ממנה, ובשלש-סעודות משיחים הגדולים בענינה שלה. אף בשעה שעין לא גמר הילד כל הסדרה, למד בחדר את החומש למקוטעין, חלק מן הסדרה לשבוע, והוסיף ללמד עד שהשלים הסדרה. את סדרת השבוע למדו גם בחדר-הגמרא.

מלמוד החומש עבר סדר שבועי זה לכל הלמודים. כלל גדול היה בחדר, שביום ראשון לשבת מתחילים בטוגיא חדשה, במרק חדש, למען שגן כל השבוע ולגמר לפני השבת. הסדר השבועי הזה נתן את הפשטות של התכנית. בכל התפוצות היה סדר אחד פשוט, כל הלמודים נתחלקו

(1) רק בחדרים בליטא יש שנהג למוד על-פה בגליציה נחשב זה למזיק, לגורם מטמסהמות.

לשבועות, ילד שיצא בסוף השבוע ונכנס בתחלת השבוע לחדר אחר, לא סבל מהפסקה ושגוי הכנית. פשטות זו עזרה לקיומו של החדר בגולה, באין צורך בתכניות ובמערכות-למודים ובסדרי בית-ספר, תלמידים בני גיל שונה יכלו ללמד בכתה אחת, ותלמיד יכול להכנס בכל שעה. הצבנס יכנס לכתה המוכנת לו בלמוד השבוע ואין נפקות.

כיון שלמדו בספרים קדושים, יעלה על הדעת, שלמדו הקטנים לשם מצוה - מצוה, שדי לה בלמוד אף בלא ידיעה - רוח כזאת לא שררה בחדר מימיו. בחדר שאפו לידיעה, למוד של מצוה, תורה לשמה כמובן זה, עלול להחריב את הלמוד, אם יחדר לבית-ספר. יש בתי-ספר של דת לחרדים בגרמניה, שרוח זו תשלט בהם, ולפיה התוצאות.

עוד שאלה אחת: ההיה החדר מוסד הומניסטי או ריאליסטי החדר הורה בעיקר ספרות לאומית קדושה, את מקורות האנושיות היהודית ואת לשון המקורות הללו, דעת האדם מישראל ודעת דרכו בחיים, והיה אמֵכֵן מוסד הומניסטי-יהודי (עד-כמה שמושג זה מתאים בכלל לבייס עממי). רי-אליסטי לא היה, שהרי לא נלמדו בו כלל למודים ריאליים. את הטבע יכול אדם להכיר רק מתוך חייו, שגלגל בעולם. אבל אפן הלמוד, הרחוק ממתודה פילולוגית היסטורית, היחס החי אל תורת-חיים, המתוה חובת חיים, התכֵן הממשי של התלמוד וההכשר הנתוחי הפורמלי למחשבה מתוך הלמוד, כל אלה הכניסו בלמוד זה יסוד ריאלי, והוציא החדר אנשים מעשיים, נושאים ונותנים בהיות העולם ויודעים להעריך דבר לפי ממשו.

החדר שבתפוצות אשכזים נבנה על אשינת בית-הספר של ימי התנאים והאמוראים. מפליא הדמיון שבינו ובין בית-הספר האירופי שלפני ימי הרי-ניסנס, שגם בו למוד המקורות זמה לדרך הלמוד של החדר. אפשר יש כאן צנורות השפעה מבית-הספר של הסופרים אל בית-הספר הנוצרי. אבל היחס המיוחד, שבין דרך פורמלית ומטרילית בשיטתו, נתן לו צביון מיוחד בפנימיותו ותכנו.

בחדר היתה מערכת שלמה של בתי-ספר וההמשך שלה בישיבה. שלשה דרגים היו לחדר, כל דרג היה מוסד מיוחד ברשות-עצמו: חדר-ערבוביה או חדר-דרדקים (בו ילמדו ילדים וילדות יחד ולכן נקרא חדר-ערבוביה), חדר-המש, וחדר-גמרא. שני האחרונים נקראו בשמותיהם על-שם הלמוד המרכזי שהם. בחדר-ערבוביה ובחדר-המש היו על-פירב שלש כתות בכל-אחד, בשני אלה היו גם עוזרים. בחדר-הגמרא לא היו עוזרים ועל-פירב לא היו בו כתות, אלא שהיו בכל עיר חדרים אחדים לגמרא, ומדרגות החדר לפי מעלת המלמד, וברב ימים היה אפי ודרג ידוע לכל חדר. חדר-ערבוביה או חדר-דרדקים קבל את התינוקות בגיל קדם מאד, בערך בני שלש וארבע שנים. בימי התנאים והאמוראים היו, כנראה, תקופות חלוקות בקביעת הגיל להתחלת הלמוד. מתקנת יהושע בן

גמלא ואילך מכניסים בני שש ושבע לבית-הספר, אבל במשנה מאהרת שְׁנוּי: בן חמש למקרא 1, ומפרש כך בפוסקים, שבפחות מכאן אין מכניסים; ובכל-זאת ירד הגיל הלך וירוד, והתר ללמד את התינוק הפר אותיות כשהוא בן שלש שנים שלמות. גרמו לכך התנאים הכלכליים: האמהות היו עזר לבעליהן בחנות ובתגרנות ועליהן לנהל תפוסת בית, והיה הכרח שלא יהא טפולם של הילדים על האם במשך היום. וכך היתה לחדר זה יותר תכונת בית-מחסה לילדים, מעין גן-ילדים, אלא שחובת גן-ילדים לא מלא. הילדים היו ברבם עוזבים לנפשם, השגחת העוזר היתה השגחה מרחוק, למנוע אסונות והזקות, והוסרה סכנת הרחוב, סכנת החברה של שובבי נכרים, אבל איש לא דאג להעסיקם יום תמים.

היו עירות, שהיו מוליכים את הילדים לחדר בחגיגה קטנה. בימרי הבינים היו מנהגים חלוקים בדבר זמן כניסת הילדים לחדר: בתג השבועות יום מתן תורתנו או בראש חודש ניסן, שהוא כשר לכל דבר 2. בימרי הבינים ענדו מנהגים חגיגיים את הכניסה לחדר: בהשכמה הובאו הילדים עטופים בטלית לבית-הספר – זכר ל, כפה עליהם הר כניגית, המלמד לקח את הילד על זרועו, לקים מה שכתוב: כאשר ישא האומן את היונק, ושם לפניו לוח או גליון ועליו אותיות האלף-בית, וכמה מקראות בשבח התורה, וכה הקריא את הילד את סדר האותיות והפסוקים, ואחר-כך לקק הילד את הדבש מעל הלוח, שהיה משוח בו, והאכילוהו עוגה קטנה, שהיו עליה כמה מקראות, וביצה מגלגלת, שגם עליה נכתבו פסוקים. ועוד לחשו על ראשו של הילד לחש של השבעה לפורה שר של שכחה. אגדה ידעה לספר, כי רבי אליעזר הקליר נטל שירתו ושמו מעוגה זו, ששמה היה קילורית. אחרי אכלו מגדנות הללו הוליכו את הילד לשפת הנהר או אל מקוה מים חיים, משום שנמשלו דברי תורה למים, ונהרות מושכים מסגלים לזכרון וללמוד. היום יש רק עזות מועטות, שעין נהגו לעטף את הילד בטלית ולהוליכו על הזרועות לחדר, שם ישב מיד לקרא ומלאך המזמן לכך מטיל ממתקים על הדף, והילד השמח ותמה לפרס זה, הנופל משמי קורה, יקבל תשובה, שזהו מלאך העתיד להגלות לעתים קרובות אם יהיה שקוד ללמוד תורה. בקצת מקומות נוהג עדין, שביום הולדת הילד, במלאת לו שלש שנים, מדקדקים להחל בלמוד אותיות על-פירב מחוץ לחדר, ותגיגה קטנה מתלווה. שלש הכתות שבחדר-ערבוביה היו: כתה ראשונה להפר האותיות, כתה שניה לקריאה רצופה, כתה שלישית לקריאה רהוטה ולהתחלת חמש. בכתה הראשונה והשניה לא ישבו כל הילדים על-יד השלחן תדיר,

(1) ב"ב, כ"א: כתובות, גז אבות, תו י"ד, רמ"ה, ה, ורמ"א בתנאה, ותלה שם

באברבנאל.

(2) חקי חיים בספרו של ר"מ גידימן במקום המוזכר לעיל. ור' אברהם ברלינר וספרת

חיי היהודים בימרי-הבינים, ברלין, 187, בתחלת הספר.

אלא הושיבום לשעה מועטת, ומשחזרו ילדים אחדים, היו חמשים לנפשם. בלמוד הקריאה בחדר-ערבוביה היה נגון מקבל וטרמינולוגיה יהודית-אשכנזית מקבלת וביד המלמד היה חטר („טייטעל“), אשר לא זו מידו כל היום. חטר זה כבר נזכר בתלמוד ובימי-הבינים, ויש לחשב, שלחטר היה תפקיד ידוע בהתפתחות הנקרא. גם בחדר-ערבוביה שלט חק הלמוד לשבועות. בתחלת השבוע למדו את חק הקריאה וחזרו עליה עד סוף השבוע. תכלית הלמודים של חדר-ערבוביה היתה הקריאה העברית, וזה היה הלמוד העקרי שבו, שנקרא למוד „עברי“, כלומר, למוד הכתב העברי, שכך קראו לכתב המרבע – להבדילו מכתב משיטא ומכתב רש"י, הוא כתב משיטא שבדפוס. שיטת הוראת הקריאה היתה שיטת ההברות, העוברת אל הקריאה דרך שמות האותיות. שיטה זו שלטה פעם בכל אירופה, אבל נתבטלה שם. התחלת למוד קריאה היה הפר האותיות, למוד אלף-בית. השמות הקדומים של האותיות היו כאן כתלית לעצמם, ושמעתי מפי מלמדים, שיש קדשה בשמות האותיות ובסדר האלף-בית. נראה נראו לילד את האותיות על הסדר וקראו בשמותן לפניו, וחזר עליהן יום יום עד שידען והכירן.

החדר, שהורה כתב של לשון שהילד לא הבינה, לא המציא ולא יכול להמציא שום הקלה בלמוד הקריאה, אשר יסודה בלשון הנלמדת. לכל-היותר עזר להקל הנגון המיוחד הנוהג בחדר, והפסנים שהטילו בצורתן החיצונה של האותיות. האלף אסל וזוג דליים, הלמד חסידה העומדת על רגל אחת, היוד נסמנה בקטנה, הנון בארפה (1). מימי התנאים והאמוראים נמסרו מדרשי שמות האותיות ומדרשי צורתן, ששמשו לנטוע את סדרן ושמותן בלב-הילדים. יש לשער, שגם על הסדר המקורי של האותיות השפיעו מדרשי שמות כאלה. אחרי הפר האותיות בא בחדר הפר הנקדות וצרוף שתיחן. הילד ישב לפני המלמד, שהראה בחטר שבידו על האות והתנועה וקרא קמץ-אלף-א, סגול-בית-ב, וכך קראו וחזרו וקראו עד שידע הילד בלי עזרת המלמד.

בידוע, שיש קושי גדול בשיטה זאת, וכבר בטלה בכל בתי-הספר שבעולם, ורק בחדר היא עדין קימת. איך יוכל הילד לתפוש ולהבין פונת המלים שהשמיעו לאזניו, איך יצא לו לילד מצבור זה של הברות מלאפוס-אלף הקול הפשוט או, שיש בו גם אות יתרהו עליו להאמין, שצורה זו ומלה זו שקראו לה קמץ, והצורה והמלה שקראו לה במשך שבועות אלף, אינם קמץ-אלף, אלא א.

(1) סמנים כאלה נמסרו על-ידי ח"ג ביאליק ב„ספית“. ואפשר שאחרים דומים שררו בחדר. במדרש אבות ר' עקיבא נמסר מדרש אלף-בית, שבאין ספק מקורו בבית-הספר בין הספרים, ובכלל היה קשר בין מקצוע המטורה והנקוד שבידי בעלי מקרא ובין תורת הסוד של חזמיים ההם. בבית-המדרש של ילינק ובתלמוד שבת קיד.

אחרי הבר האותיות ותגקדות התחילה קריאת הברות והחלו לחבר ולצורף אותיות להברות, דבר שהתקשה הילד בתפישתו מאד. הקושי וההפסטה המרבה, שבעצם המצאת הכתב, יכביד את הקריאה על הילדים בכל העולם, ויבואו המורים להקל ולקטע, אבל כאן לא נעשה כלום לתכלית זו. האות תמלא תפקידים שונים, תקבל תנועה ותגוה, או גם תסתר, והשוא שהיא תנועה ואינה תנועה, ואין תנועה שאין לה מבטאים שונים (הקמץ ברב מדינות אשכנז יש לו מבטאים שונים, בגליציה ובצפון גרמניה: קמץ-אלף־ץ בית-אָב וכן החולם); אבל הילד בחדר קרא הברות זמן רב עד שתפש את סוד הקריאה, בלי שמסרו לו כלליה, בלי שהסבירו לו, עד שנקלט בזכרונו, וידע לקרא כהוגן, ואז עברו לקריאה בסדור.

על השיטה הזאת נמתחה בקרת חריפה, וכמךמה, שאין לטעון בזכותה. תכלית הלמוד: הקריאה – אמנם השגה, על-ידי רגילות גרידא, בכח משמעת קשה וכפייה. הדרך להורות רק ילד אחד, או היכלת לצרף כמה שלמה בהוראה, נתגלה נזקה ביחוד בלמוד הקריאה. בשיטה זאת, הסמוכה כלה על הרגילות, לא יכלו להמשיך הוראת ילד אחד אלא כרבע שעה, ואחר-כך פטרוהו עד שהגיע תורו שוב. לכל-היותר פעמים שלש ביום למד הילד המתחיל, ורבו של היום יצא לבטלה (1).

הפסד גדול יצא מזה, שלמדו הילדים לקרא בלשון בלתי-מובנת להם. הלומד בלשון הידועה לו ישלים חצי תבה מזכרונו לפני הקראה. אמנם ילדי החדר ידעו מלים עבריות אחדות מתוך לשון הדבור, וגם מלים אחדות מתוך הברכות, שקדם למודן לחדר, אבל אלה לא יכלו להספיק וגם לא השתמש בהן החדר. הסר הבנת הלשון הכביד מאד את למוד הקריאה. עוד הסתלק החדר מסיוע אחר בהמנעו מלמוד הכתיבה המועיל לזכרון. זוהי בודאי הסבה שארכה הוראת הקריאה בחדר ואכלה שנה או שנתים, בעוד שבבית-הספר החדש בארץ-ישראל תקח הקריאה כשלשה חדשים ולא יותר. הקריאה בלי הבנה גרמה לקריאה בלתי-נאה, החדר לא השגיח על טיב הקריאה, ומצויה היתה בו קריאה מרשלת ומשבשת, בהבלעת האותיות ובשלוש הברות. בטוי לא-נכון של השוא (כצירי) צין את הקריאה הזאת. לדגשים לא הושם לב כלל (מלבד דגש קל באותיות ב' מ' כ' ת'). הקריאה בנעימה יש שהשפיעה לריאת הילדים

(1) בכל-זאת כדאי לחזק, שנמצא אדם, שלמד זכות על שיטת זאת, והוא ד"ר רובינסון, עליו השלום, שחבר ספר-למוד לגדולים ובו נורה את הקריאה בשיטת הגברות הזאת. חבל, שאדם יקר זה, עידע וחבב את הלשון העברית, לא הספיק לגמור עבודתו ונפטר מן העולם אבל טרם ידענו מה יכול להיות ערך נסיונו בשמוש; ומלבד זה – ספרו, שחשבו לאנשים מקוראים גרמנית וידועים בטיב אחיזה ותנועה, ושתי המלים הללו בלבד תלמודם הכל, אינו מוכיח על ילדים שלא ידעו במיניקה של הקריאה.

לכל ימל חייהם. מקום תורמו של החדר הוא למוד הקריאה. יש לחשב, שאם המבטא האשכנזי חסר קצב ומשקל ואבדה לו הנגינה הנכונה, תלויה האשמה במדה מרבה בחדר. רק בזה אפשר ללמד זכות על החדר. שתלמידיו בקריאה היו פעוטות, שבאמת לא הגיעו עדין לגיל של בית-ספר. משעה שידע הילד לקרא ישב על-יד השלחן רב היום וקרא עד שהגיע לקריאה מהירה. ובנוגע לדרג זה דוקא הצליח החדר. חסר הבנת הלשון אינו פוגם בהמשך למוד הקריאה כבתחלתו. אדרבה, דוקא אצל ילד המבין את הלשון יש לחוש מפני קריאה מְנַחֶשֶׁת, שִׁנְסָה לקרא על-פה, ורק הכשר מתודי של המורה יוכל למנוע בעד לקוי זה, בעוד שהילד שלא יבין את הלשון לא ינחש ולא ינסה. בחדר עוד הוסיפו להזהר והקריאו את הילד מלים מוזרות כגון בתרגום אונקלוס, שלא יקרא מפי הזכרון. החדר, שלא חש מלהכביד על הילדים, המשיך בקריאה בלי הבנה זמן רב בערך. יש גם שנהג בשנון קריאה בפרק אחד כמה פעמים, והצליח בזה אצל ילדים דלי הכשרון, ואמנם לילד שאינו מבין את הקרוא אין נפקות.

בעוד שבית-הספר יצליח בתחלת הקריאה, ובשנים שלשה חדשים ילמד הילד לקרא, הנה לאחר שלש שנים עדין אין קריאתו רהוטה כקריאת גדולים, וקשה לו להתפלל עם הצבור, והאב מתמרמר. לא כן בחדר. בסוף למוד הקריאה יגיע למהירות ושגירות כגדולים ממש, בבית-הספר הלא יגזול ההסבר את הזמן המְקַדֵּשׁ בחדר כלו לקריאה מיכנית, ולכן השיג החדר בטיחות ושגירות בקריאה יתר על בית-הספר.

ספר הקריאה בחדר-ערבוביה היה הסדור. לצורך התחלת הלמוד צרפו אליו לוח האותיות. כל אותן שנים שעשה הילד בחדר-ערבוביה קרא אך בסדור, והגיע לשגירות גדולה בפרקיו. הסדור הלא היה הספר הכרימזוי בין היהודים, והיו סדורים שונים: לכל אדם מישראל כפי-מדרגתו, ולא היה יהודי בלעדיו. והסדור הלא היה כביבליותיקה קטנה, בהיותו פרי התפתחות ארפה, ואין תקופה בתולדותינו שאין רשמיה בסדור. שנון הקריאה בסדור יקהה אמנם את טעם התפלות, אבל יביא לידי ידיעה אינטימית, ולא ימנע בעד תפלה בכונה, וההתלהבות וההתפעלות בתפלת החסידים תוכתנה, שצ'לם חניכי החדר.

הסדור היה ספר הקריאה, ובכל-זאת לא היה פרוש התפלות ותרגום התפלות למוד בחדר. זה היה קרבן לתכלית הלמודים, שבלעה גם אותו. אם ימשיך הילד למודו ויגיע לחמש ותלמוד, יבין גם את התפלות מאליו; ואם לא, אין חועלת למסור הבנת התפלות לזכירה מיכנית, שלא תדע מוצא בהשכח מלה אחת. תרגומים ללשון המקצרת היו שכיחים, שהדיוטות ונשים היו מצוים אצלם.

מלבד למוד הקריאה נהג בחדר-ערבוביה גם למוד הברכות. מדי ערב בערבו ברכו לפני צאם את כל ברכות-הנהנין וקריאת-שמע שעל המטה, בבקר ברך הילד ברפת-השחר בפני העוזר בביתו. למוד על-פה לא נהג, אבל

בחזרה יום-יום נעשו כל הברכות שגורות עליהם. לבם התמים של הילדים תצטער על הברכות לבטלה והיו זריזים לשמור פתותי לחם ושירי אכל לטעימה אחרי הברכות.

הילדים, שהתקדמו בקריאה, התפללו גם תפלת שחרית בחדר, או חלק ממנה. גם תפלה זו שמשה להרגל קריאה. בחדר-החמש לא נהגה התפלה, משום שכבר התפללו הילדים בצבור.

על-פירב החלה הכתה הגבוהה של חדר-ערבוביה בלמוד חמש בתוכו. ההורים לא חפצו להוציא ילדיהם מחדר זה לפני הגיעם לקריאה יפה, כי דרך-כלל שררה ההשקפה, כי רק המלמד בחדר-ערבוביה הוא אומן להוראת קריאה, ומי שלא הוציא קריאה הגונה מכאן, לקוי בה כל ימי חייו.

מספר שנים לא נקבע ללמוד בחדר-ערבוביה. רגילים היו להשהות בו את הילדים שלש שנים, אבל היו ילדים שלא עשו בו אלא שנה, והיו ילדים שגם אחר ארבע שנים לא הספיקו להגיע עד-תכלית.

ביחס ובהשקפה לשני הדרגים הגבוהים היתה המשמעת בחדר-ערבוביה נוחה, והעוזר הקטן הנעים את הימים, וחברת הילדים משכה את הלב, ורב הילדים מהרו החדרה בחבה.

חדר-החמש באמת ראוי לשמו, החמש היה למודו המרכזי, העקרי. תכלית הלמודים בו היתה דעת חמש ורשי, והצליח בהשגת תכליתו. תפקידו של העוזר הפחת כאן, עוזרים קטנים לא היו בו כלל. הילדים ישבו כל היום אל השלחן לפני המלמד, ועדין החטר בידו, והמשמעת קשה ביותר. לשם איום וזרוז קראם בחורים, והכביד עלו עליהם, ובכל-זאת אינם ראויים עוד ליחס של אמן, הנוהג בחדרים לגמרא.

כל הלמודים נלמדו בנעימה: נגינה מיוחדת לחמש, הנבדלת מנגינת הטעמים שבקריאת התורה, בימי-הבינים קראו לה נגינת החדרים (שטובען-טראפ). נגינה לנביאים, שהתקימה אף בארצות החסידים, שאבדה להם נגינת בית-הכנסת לנביאים, מפני שאין ההפטרה נקראת אזלם בטעמים. נגינה מיוחדת לתהלים ולכל אחת מחמש מגלות, אף בארצות שאין הן נקראות בטעמים. הספרדים והתימנים רבם מלמדים בחדרים את החמש והנביאים בנגינת בית-הכנסת.

הילדים באו אל חדר-החמש בתחלת הזמן, ואם לא קדמה תגינה להתחלת החמש בחדר-הדרדקים, נחגה שבועות אחדים אחרי תחלת הזמן. התגינה הזאת היתה לתג-משפחה וגדלה עד לערך של מעשה סמלי רב של קבלת על תורה וחובת יהדות. החל החלו בחמש ויקרא, לא שהחלו והמשיכו באמת בכך, אלא שנתקים כאן מנהג ישן. בימי התנאים הראשונים נהגו להורות את התינוקות בספר ויקרא תחלה, שנקרא אולי על-שום-כן „ספרא דבי רב“. בימיהם עדין לא היתה קבועה קריאת התורה אחת לשנה, ולא היה אס-כן סדר קים ונתון ללמוד, והחלו אס-כן באמת את הלמוד בבית-הספר בתורת כהנים. לפי השגתם – מאורעות חיים וגלגולי מעשים שבספר בראשית אינם מקגלים לשות תמימות ויראה על-פני הילדים,

ובאגדה אמרו טעם לדבר: „הקרבנות טהורים והתינוקות טהורים, יבואו טהורים ויעסקו בטהרות“. ואפשר גם-כן, שנולד מנהג זה בבת-ישראל שבירושלים, שרב תלמידיהם היו מבני כהנים, ורצו להקדים להורות תורת כהנים, כדי שיהיו רגילים (1). ואף כשנקבע בכל ישראל סיום התורה אחת לשנה וסדר זה הדר מביית-הכנסת אל החדר וְהַשְׁלֵם שם בכלת-קָתָה, נתקיים בו בכל-זאת המנהג הישן להתחלת הלמוד.

בשבת שחלה בה חגיגה, הִזְמְנוּ וּבָאוּ אֹרְחִים, קְרוֹבִים וְאוֹהֲבִים. ואף ילדי החדר נתכנסו לראות בכבוד חברים. הלה נתקשט לכבוד היום בשעונים ובשרשראות של זהב. האורחים הקטנים זכו בִּרְבִּיּוֹם לְקַבְּלַת-פָּנִים הגונה, הגדולים פָּנוּ לָהֶם מְקוֹם והגישו לפניהם מגדנות. מלבד גבור-היום היה עוד ילד הדור ומקשט: המקשן. והנה הציגו את שני הילדים זה מול זה על השלחן או על הכסאות, והמקשן פתח ושאל, והילד החוגג ענה על השאלות. סדר השאלות, שגם הומור היה מבצבץ מהן, נשתנה קמעא בגלילות שונים.

המקשן: „מה שמך, ילד-חן?“
הילד: „אינני עוד ילד, אלא בחור הגון, שהחל בלמוד חמש למול ולברכה“.

מקשן: „מה-זה חמש?“
ילד: „הוא חמש הוא חמשה“.
מקשן: „ומה חמשה, אפשר חמש לחמניות בפרוטה?“
ילד: „לא – אלא חמשת חמשי תורה, שנתן אלהים למשה“.
מקשן: „ומה שמותם?“
ילד: „שמותם: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים“.
מקשן: „ואם בחור הגון אתה, הגדנא, באיזה מן החמשים תלמד אתה“.
ילד: „אני אלמד בספר ויקרא“.
מקשן: „ומה פרוש ויקרא, – ומי קרא, אפשר בצלאל השמש-פלוגי, השמש לבית-הכנסת?“

ילד: „לא – אלהים קרא למשה לצוותו על הקרבנות“.
מקשן: „ומה לך להלכות קרבנות?“
ילד: „כי הקרבנות טהורים, ואני ילד יהודי טהור, יבוא ילד טהור ויעסוק בקרבנות טהורים“.

מקשן: „ולמה אות האלף שבויקרא זעירה?“
ילד: „כי ילד קטן אני ואלמד תורה, ואלף פרושו למוד, ואין התורה מתקימת אלא במי שמשפיל עצמו עליה, ולא יתגאה בה“.

(1) ויקרא, זו פלג, ס"ז; ש"ע ילד, רמ"ה, בבח"ט. השערה אחרונה בשמו של ר"ז באבר ז"ל. תאור של החגיגה שונה קצת אצל ר. א. ברוךס ב„הדת והחיים“ בכלל למדא. לתאור החיצוני של החדר מן הספרות היפה.

מקשן: ולמה תתגאה אתה?

ילד: חס ושלום, אני לא אתגאה.

מקשן: ולמה תעמוד על השלחן?

ילד: הנני, אשמע בקולך וארד.

ועכשיו ירד הילד מן השלחן, וקרא בפרשה, וקבל מתנות היום מהוריו וקרוביו, ולשמחת האם אין קץ.

ואמנם בשבת זו החל הילד בפרשה ראשונה שבויקרא, ובה היתה חגיגה, אולם למחרת החל הילד בפרשת השבוע ונטפל ללומדי חמש בכתה ראשונה.

סדר הלימוד לשבועות מקורו בלימוד החמש, ומובן, שכאן שלט במלואו. בתחלת השבוע הרצה המלמד את הפרשה, יש שהרצה אותה לסרוגין, ומעתה התחילו הילדים לחזר עליה ולשננה בפניו, איש איש בהגיע תורו, עד סוף השבוע. ביום החמישי והששי היתה חזרה, והיתה הדרישה, שידעו הילדים את כל הנלמד בשבוע זה. (אין דרישה כזאת בנוגע ללימוד שבועות קודמים). בשבת היתה הבחינה בפני האב. בתחלת לימוד החמש למדו עד שני, ואחר הוסיפו עד שלישי ורביעי, עד שישלימו כל הסדרה בשבוע. ראשית הוראת החמש היתה אמ־כן הוראת קטעים שאין ביניהם המשך וקשר. מובן, שיכלו לעשות זאת רק מתוך בטחונם, שעתיד הילד ללמוד "כל" הפחות עד השלימו את פרשיותיו. לשממונם של הילדים לא חשו, ואמנם הילדים ידעו על־פירב את ההמשך מתוך ספורו של העוזר, או מפי בנות ביתם הקוראות בחמש האשכנזי. ההמשך לא לקח הרבה, כי הספורים והאנשים של התורה חיו באויר החדר. לימוד החמש לפי סדר השבוע היתה לו אחיזה בחיים שבבית ובבית־הכנסת. סדר לימוד זה נתן קביעות מיוחדת ללימוד החמש, הסדרה לא נדחתה בשום־אופן, וגם קשה להקל ראש בגמירתה, כי השבת הקרובה תובעת. המגרעות שבסדר השבועי היו: הלימוד למקטעים בשנה הראשונה והשניה, והשמטת סדרות בין הזמנים. (אמנם היו חדרים, שהורו חמש גם בין הזמנים). חמש הוסיף הילד ללמוד גם בחדר־הגמרא, ומשיצא משם היה גדול וראה חובה לעצמו ללמוד בפני־עצמו. גם בחדר־החמש היו שלש כתות: כתות משמעות־מלים, כתות לומדי־

חבור, כתות חמש ורש"י.

תחלת לימוד החמש היתה: משמעות מלים, פרוש מלים נבדלות גרידא, בלי להמשיכן ולצרפן, עד שני או שלישי. זו היתה מעין הקדמה והכנה ללימוד חמש. ילדים חלושי־תפישה לא ידעו כלל לכן הפרשה הנלמדת. ערך של לימוד חמש בודאי לא היה ללימוד זה, אבל אפשר שהשלים את חחסרון הגמור של דעת הלשון. הילדים רכשו מספר מלים עבריות. בין הספרדים יש מנהג להתחיל בקריאה בנגינה בלי תרגום ופרוש, במשך שנה ויותר, לזה יש רק ערך של הרגל־קריאה. הצד השווה שבשני דרכי התחלה, שקשה למצא בהם טעם לשבח.

אחרי משמעות־מלים החלו בלימוד חבור. תחלה נתרגמו המלים,

ואחר נוסף עליהן תרגום רצוף, שעל התלמיד לשננו עד שידענה. היו פסוקים, שנוסף עליהם הסבר או דבר-אגדה שאינם בגוף הכתוב. יש מן ההוספות והדרושים הללו, אשר בנגונם המיוחד תקועים הם בלב כל-הימים («ואני», «ואלה הדברים», «שיר השירים אשר לשלמה»). אבל דרך-כלל קשה היה לילדים לתפוש שיכות הדברים הנטפלים על הפסוק מאחריו, מהיכן הובאו לכאן, וקבלם עליו כגזרה שאין להרהר אחריה. החבור היה קשה מאד על הילדים, ובכל-זאת עברו גם על דרג למוד זה, והוסיפו בפרשיות עד שלמדו כל סדר השבוע. כהתקדם הילדים כן נתמעטה רציפותו של התרגום, חדלו מלתרגם מלים מובנות, ובקצת פסוקים חדל תרגום המלים הבודדות, ובאחרים חדל החבור, ולבסוף נשאר תרגום מלים וניבים קשים והסבר למקראות. בחדר השתחרר התלמיד לאט לאט מן התרגום; כשגדל, נהג לקרא בלי תרגום. מעלותיו של התרגום שבחדר הן הפרדתו למלים וסדר המשפטים העברי בתרגום היהודי. הילד קלט את הוראת המלים, את המשגים הכלולים בהן ואת מבנה הלשון מתוך המשך המקראות. כל תרגום רצוף יותר ממה שימשם ללשון הנלמדת ישמש לחווק ללשון התרגום בנפש, הלומד לא יחדל מלחשב בשפה הזרה. לא כן בתרגום החדר, שלא היה חוצץ ומבדיל.

התרגום היהודי-האשכנזי שבחדר התנחל מדור לדור, ואחד הוא לכל הארצות אשר אשכנזים נחתים שם, בכל-מקום נשמעוהו מפי המלמדים במליו העתיקות ובשמוש הלשון הנושן. התרגום הזה יצירה אנונימית של המלמדים שצמח בחדר, המלמדים פתחוהו, ולבסוף העלה על הכתב מפי מסורה שבעל-פה. כל כתבי-היד והדפוסים יכילו מלים, שבשעתן כבר היו נושנות ואבד עליהן כלל, כי לא נכתבו מתוך זמנם ודורם. כל מלמד קבל את התרגום מפי רבו, וכל אחד שנה בו קמעא, ואם אחד מתלמידיו היה למלמד אף הוא לא שנה וגם שנה, כרבו, וכן התנחל התרגום מדור לדור, וכל מלמד הוסיף וגרע כיכלתו וכתורתו. ובכל-זאת יש אפי קבוע לתרגום זה, כפי שהוא חי בין המלמדים וכפי שנמסר בדפוסים. לשונו היהודית-האשכנזית נושנה, יש בה מלים שנשארו לפליטה רק בפי המלמדים ובתחנות, רוחה עברית, אף המלים הוראתן שקולה לחוג ההוראות של המלים העבריות, והרבה מלים עבריות לא נתרגמו. לתרגום זה היתה נטיה להפרד לתבותיו, הוא תרגום מפרט ונתרגמו בו הפסוקים כצורתם בלי שנוי בסדר המלים. הדורות הרבים של המלמדים נסכו מרוחה של העברית על האשכנזית ותהי ליהודית. סננון מקראי זה שלט גם בתחנות ובמעשיות. וגדולי המספרים ביהודית-אשכנזית ברצותם לכתוב בסגנון עממי יקחו סממנים מלשון תרגום-התורה המקביל, שהם והקוראים ירגישו בצבעיו המיוחדים, יכתבו בסגנון המקראות וכמעט יכתבו עברית¹). בפרושו את התורה היה

(1) פרץ בסטורי העם, ברדיצבסקי בסטוריו ה'ז'רגוניים, שהם באמת דוקומנטים מחיי

הרגום זה מתאים על-פירב לפרוש רש"י אבל אין זה כלל ערוך בכל-מקום. כדאי לציין, שגם למלמדי הספרדים היה תרגום שבעל-פה בלעז הספרדי, שגם הוא מלא מלים נושנות וגם הוא רגיל בפי המלמדים שבכל תפוצות הספרדים.

התרגום המפורט הזה הוליד מין מלונים על סדר הכתובים, כל מלה בתרגמה בכואה בפעם הראשונה בפסוקים. המחברים שאבו מתוך המסורה שבעל-פה. תכליתם היתה להיות לעזר למלמדים ולבקרת עליהם בידי בעל-הבתים. מלונים הללו מצויים לרב בכתב-יד בביבליותיקות הגדולות. בימי הכתב טרח כל מלמד לערוך לעצמו ספר שכוה לצרכו. בימי הדפוס נדפסו ספרים כאלה במהדורות רבות. ביחוד היה מקבל, מלמד שיח"ל לר' אליקים בן יעקב שץ מקומרנא (בגליציה), שתרגומו עדין נדפס היום, אם גם בתקונים.

מלונים כאלה, ספרי לעזים, נולדו בשעתם גם בין היהודים הצרפתים, אף הם נולדו בין המקרים וה"קראים", ותכונתם כתכונת המלונים האשכנזים שלאחריהם, והחוקרים ילמדו היום מהם את הלעז הצרפתי שבפי היהודים או את הצרפתית הקדומה בכלל.

תקופת ההשכלה לגלגה על תרגומי המלמדים, על המלמדים הנושנות, על המלים העבריות שאינן מתרגמות, ועל התרגום שאינו רצוף כל-צרכו, זאת אלה חפץ לתקן התרגום האשכנזי של המבארים, ועלינו היום לאמר, שצדק החדר מהם.

בשעת למוד החמש נהגו מלמדים הגונים לפרש קצת דברים באופן ממשי: מעשה החשן והאפוד, המשכן וכליו ציר המלמד או שהכין בגדי כהנה מניר, וכלים מחמרים מצויים, כגון מתפוחי-אדמה וצתות. בכתה השנית או השלישית של חדר-החמש החלו בלמוד רש"י על התורה, ושוב מתחלה עד שני, ואחר-כך הוסיפו על שעור השבוע עד שלמדו כל הסדרה.

רש"י היה המפרש המקבל בישראל על התורה. ממקומו בהתפתחות הפשט ובשלישת הפשטנים בצרפת נטל מויגה רצויה בין הדרש והפשט. בה בתקופה כבר נתגלה הפשט, אבל עדין שלטה האגדה, והוא במעברות ההשתלשלות, חפרו בו יחד רוח האגדה והפרת זכות לפשט, ואת התורה פרש מתוך רוח התלמוד שמלאה את סביבתו, וכלל בפרושו מדרשי אגדה המתשבים על המשך הכתובים. תכונתו המיוחדת עשתו למין כל-צדו קטן לתורה שבכתב ובעל-פה. ונוסף על כל אלה – הרצאתו וסגנונו, אשר חוט של חן משוך עליהם, חן נפשו של רש"י. שליטתו ברוחות בתור מפרש-התלמוד היחידי גרמה אף היא להשליטו בתור מפרש התורה, אם גם יש

חכם, כגון, חולדה ובורי, והעברית מרבה כמעט על האשכנזית, ולשונם חיונית עברית ברוחה מכמה סגנונים עבריים של טורים צעירים.

אפי אחר לממשלת-תורה אשר לרש"י מפרש-התלמוד מאשר לרש"י מפרש-המקרא. בשעתו היה לפי רוח דורו; למשכילי דורו, לתלמידי ישיבתו ולבעלי מקרא שבזמנו כתב פרושו, ובדורות הבאים הוא שיצר את הטפוס של המשכיל התורני. ידיעת רש"י היתה דרג ההשכלה העממית בישראל. מי שהיה למטה מזה, היה בגדר עס-הארץ. רש"י על התורה נלמד בשעורים בבית-המדרש, וכל-אדם ראה חובה לעצמו ללמוד חמש ורש"י מלבד קריאתו שנים מקרא ואחד תרגום, ונפסקה הלכה, שאם אין ספק ביד אדם לצאת ידי שניהם, יכול תרגום אונקלוס להדחות מפניו. רש"י השפיע מאד על כל שדרות העם, דברי אגדה מתוכו היו שגורים ביותר, הפסוקים רגילים בפי העם על-פי פרושו, אף על תלשון העברית השפיע מאד, על חוג ההוראות של המלים המקראיות השפיע פרושו, ועל אוצר המלים של סגנון הדורות השפיע סגנונו, מפני שהיה הספר הכי-שגור אחר המקרא (1). והעם הרגיש, שרש"י הוא כאחיה של תורתנו הקדושה, שחינוקו של בית-רב וכל ישראל אינם לומדים תורה בלי פרושו. וכך היה לספר-למוד בחדר ולהכלית למודים בחדר-החמש.

בלמוד רש"י נהגו לסכם תכן פרשיות של הלכה, והיה ערך גדול להסבר זה שבסופי פרשיות. מכאן קנה הילד ידיעה בכל יסודות ההלכה; לא יתכן, שמין ממיני הקרבנות או אחד מסוגי השומרים, או עקר שמטות ויובלות יעלם ממנו. רש"י יכול לשמש בתור הכנה טובה ללמוד התלמוד, בבחינת-מה נלמדה פה התורה בתור מצע ללמוד התלמוד, אבל החדר לא המתין עד שהתקדם הילד כל-צרכו. גם רש"י נלמד, כמובן, בתרגום ונתפרש ביהודית-אשכנזית, אבל תרגום המלים נשמט מהר. בתחלת כל פסוק פרשו מה הביאו לרש"י לפרש כך, מה היה קשה עליו ומכלל מה בא להוציא. פרוש, שפתי חכמים" לר' שבתי משורר הוא דוגמא טובה לפרוש מלמד כזה. ובוה גדשו סאה דוקא הטובים שבמלמדים. על מקומות דקדוק ברש"י נהגו לדלג, כמו שדלגו גם על קצת פסוקים בפרושו שאינם מתפרשים לילדים — מה שלא עשו כן במקראות עצמם. ההשכלה מתחה בקרתה על השמטת פסוקי הדקדוק. המלמד דלג עליהם בעקר, מפני שלא הבינם כל-צרכו, אבל אין לבוא עליו בטרוניה, כי הדקדוק ברש"י יש לו רק ערך היסטורי. הוא עמד עדין בשיטת בעלי-המסורה, ולא ידע את המדקדקים הספרדים המאחרים, שהביאו את הדקדוק לידי פריחה, ושמש בטרמינולוגיה נושנה. היום החמישי היה יום חזרה, וכל הילדים זעו מאימת יום-הדין. בערב שבת למוד טעמים, שקבע לו החדר שעות אחדות. בליטא גם קריאת ההפסטה בטעמים. בתקופה קדומה קראו בבית-הספר את התורה בטעמי נגינה, וזה היה אחד תפקידיו, כי כל אדם שעלה לתורה קרא בעצמו בספר, ואת היכלת נתן לו בית-הספר. משנתיחדו בין הצרפתים והאשכנזים קוראים

(1) ציין בכפ"י רש"י (תושיה", ורשה, תר"ע), עמ' 153-193, ושם הציטטט של ר"ן מוצרלב.

לתורה, ואותם ה"קראים" בצרפת פתחו את הנגינה, שנשתכללה יתר מכפי יכלתו של כל אדם, נדחתה נעימת בית-הכנסת מן החדר, ורק שריד נשאר בקריאה, שקצב לה שעות אחדות, ואשר בה רכש לו התלמיד את ההבנת בקריאת הקורא בצבור, שלא יקרא להשמעות-אזנים לבד. מלבד זה היה מנהג של חובה לעבור בשבת על הסדרה בטעמיה. אצל הספרדים והתימנים עדין כל הפרשה נקראת בנעימת הטעמים, ואצל התימנים שבעת הקראים יקראו בעצמם בצבור.

הילדים, שחננו בקול נעים, שאפו ללמוד את הקריאה בתורה, וזה היה ממדתו של מש"ס. ביחוד היה מנהג, שבר-מצוה יקרא בשבת את ההטרה ואפשר גם כל הפרשה, ונהגו להפטיר בכל שנה ושנה באותה פרשה. מנהג נאה זה השתמר בין החדרים באשכנז, אלא שמתוך מעוט הידיעות של הילדים יגזול זמן יותר ממה שהרשה להקדיש לדבר טפל.

כשקראו טעמים יש שקראו גם פסוקים בתרגום. פונתם היתה להרגיל בהעברת הסדרה שנים מקרא ואחד תרגום וגם להוסיף רגילות בקריאה, הקריאה בתרגום יכלה אולי לשמש להבנת הארמית, אבל לא התכוונו לכך. משגדל הילד, עבר בעצמו על הסדרה-וכל-ישראל ידעו לקרא בטעמים.

חמש מגלות נלמדו כל אחת בשעתה, בפרוט תגה, וחזרו עליהן שנה שנה. נגון מיחד של צער וגעגועים, קרוב לנעימת הטעמים, היה לאיכה, נעימה נאה ביותר המתגנבה אל הלב לשיר השירים. שיר השירים נתפרש לפי רש"י, שדלה מתוך המדרשים וצרף רסיסי אגדה ויצר שיר הגלות והגאולה. אסתר ורות נלמדו בשלמות, לא כן מגלת קהלת, שחלה בין הזמנים, ולקה למודה.

למוד נביאים וכתובים, שתפש מקום מרכזי בבית-הספר של ימי המשנה והתלמוד, נצטמצם בחדר. ראינו, שזה היה קרבן לשאיפה אל התכלית האחת, אל התלמוד. כנראה, שהיתה קצבה להורות נביאים ראשונים וספר תהלים בחדר-החמש, אבל הילד לא הספיק לגמור קצבה זו ויצא. נביאים ראשונים נלמדו מפני קלותם, ותהלים מפני צורך בית-הכנסת. כמה פעמים בשנה נהגה קריאת תהלים, מלבד מקרים שאירעו. משכילינו רגילים להצטער על "אמירת תהלים", אבל יש לעין מה ההבדל שבין למוד תהלים ובין אמירה זו שנהגה בישראל: בלמוד נשארה ההכרה, שהאני המתפלל הוא היסטורי מדורות עברו; באמירת תהלים אבדה הכרה זו, האני המתפלל הוא היהודי בן-הגלות, השופך שיחו ופתנה צרתו זמרי חיי הגלות. ועכשיו שהגענו לכך, נציל בעצמנו, לפי היתרה-ללמוד או לקריאה החדר חפץ לשמש לקריאה זו, למען יבין הקורא, ולכן הקדים את הספר הזה לאחרים.

סדר הלמוד לשבועות נהג גם בלמוד המקרא, אבל לא היה מתאם למקצוע זה; פרק אחד מצער מלהיות ענין לחזרת שבוע שלם, ובכלל היה המקרא קל מלחזור עליו כמספר התלמידים, ולכן הקלו ראש בלמודו. אם היתה פרשת השבוע קשה ביותר, מיד נדחה המקרא, ואם אירע, מקרה

שגרים בטור תורה, נדחה המקרא, וכך היה לאט ללמוד טפל, שהחדר לא הצליח בו, אלא בטח בשקידתם של היודעים, שילמדוהו בעצמם אחרי שידעו לקרא במפרשים.

למקרא לא היה תרגום מקבל ופרוש נהוג, אמנם המלמדים עינו בחפץ לב בפרוש, מצודות, שהוא ברבו קצור של פרוש רד"ק.

גם בשבת לא היה הילד פנוי מלמוד מכל וכל. אחר חצות נאספו הילדים אל החדר, שלבש בגדי־שבת, הרצפה נקיה ומקבדת, או מטיחת ומרובצת, ומפח על השלחן וכל הבית אומר שבת. כאן למדו פרקי אבות, שיכול אולי לשמש הכנה למשנה ולתלמוד, אבל לא התפנונו לכך, אלא ללמודי המוסר שבו, ובחרף קראו, ברכי נפשי או שחזרו על שעור מקרא. קרוב לחגים למדו בחדר גם מעט דינים ופיוטים אחדים, לפני הפסח אגדה של פסח, ולפני שבועות את הפיוט הארמי, אקדמות מלין. לפני תשעה באב נהוג היה לספר מעשה החרבן.

בסוף ימי חדר־החמש החלו להורות תלמוד, למשך לב ההורים, שלא ימהרו להוציא את הילדים מן החדר. כי הכל אצים, הכל רצים אל התלמוד, אשר ידיעתו תכלית התלמודים ותכלית השאיפה.

חדר־הגמרא כשמו כן תוכו, למודו המרכזי התלמוד, גבה המעלות של החדר, שכל למודו מכון אליו. על־פירב לא היו בו כתות. במקום זה היו חדרים בעלי מדרגות שונות. בערך אפשר לחלקו לשלשה דרגים, לשלש כתות. כתת מתחילים, כתת לומדי גמרא ורש"י, וכתת לומדי תוספות. בליטא ובאונגריה אכלה הישיבה את החדר, בגליציה למדו לפני שנים אף פוסקים בחדר. גם בלמוד התלמוד שלט הסדר השבועי, בתחלת השבוע למדו דף או סוגיה, שחזרו עליה ושננוה כל השבוע.

תחלה פרש המלמד והסביר פעם. אם היתה סוגיה גדולה, חלקה לשנים, ואחר־כך חזרו התלמידים בזה אחר זה, והספיקו לשנן כל אחד שתיים שלש פעמים. מהיר לשמוע חזר פחות פעם, קשה לתפש הוסיף בחזרה עוד פעם. כל התלמידים היו מחייבים לשמוע מפי החוזר. בשעת חזרה עמד המלמד על כל טעות ופרשה. סדר הלמוד היתה המסכת, והתלמידים החלו מיד מתוך המקור עצמו. אמנם נחברו לקוטים עוד בתקופת החדר, אבל לא נתקבלו. יש רק שלמדו, בתור התחלה, משניות בודדות או סוגיות למקטעים מתוך המסכת, אבל בעקר החלו מיד ללמוד תלמוד על־הסדר עם פרוש רש"י, זמעתה למדו בלי הכנה והדרגה, בלי סדר ותקונים, עד שנבלעה ההכנה בדמו וברוחו של התלמיד, ובאת הידיעה כאלו מאליה. לא היתה כאן הדרגה בלשון ולא בחכמה, אף לא בדרך התלמוד, אלא הדרגת הספר. המלמד הסביר את הדברים הנלמדים לפי מה שיכלו התלמידים לקבל, ולא

בלאה לבאר בכל עת־מצא.

התלמוד היהו ספרות שלמה, שנולדה בהשתלשלות ובהקהל, ואין סדר סכימתי שליט בו, אלא סדר אסוציאטיבי, ושכבות ההתפתחות נפרות בו, ולכן תכלול כל מסכת את הכל. תחנך יתחנך לאט, בראשונה לא יתפרש פליה, כרבות הידיעות כן יתבאר יותר, ויתפרשו הכללים אשר תחלה היו עמומים וסתומים. לא היה סדר קבוע למסכות הנלמדות, הכל היה כאן רשות, ובכל־זאת נהגו על־פירב להתחיל בנוקין מפני מאמר החכמים ו, ולמדו בכל שנה מסכת או שתיים, ויש שסימוה ויש שלא סימוה, ועל־פירב הספיקו לגמור בחדר רבן של שלש הבבות ומסכת אחת מסדר מועד ומסכת אחת מסדר גשים. כשהגיע הילד לקצת הבנה, הוסיפו לו דבורים קלים בתוספות, ולבסוף כל התוספות, ואז נהגו שיעור עיון, ומלבד זה שיעור פשוט. תכליתו של שיעור עיון—העמקת ההבנה, ותכליתו של השיעור הפשוט—להקנות בקיאות. כשהיה ראוי לכך, הוטל על התלמיד שיעור גרסא, שעליו ללמדו בעצמו ולהבחן בו לפני רבו. שיעור זה חיתה תכליתו להרגילו ללמוד בלי עזר, להעמידו ברשות־עצמו.

בדרך ההוראה היו חלופים בין ערים ומדינות. בליטא נהגו בשנון על־פה, בגליציה התנגדו לזה, באשר שכרו יוצא בהפסדו. בשתי המדינות הללו התנגדו לפלפול בחדר, בעוד שבאונגריה עברו התלמידים מהר אל הישיבה ונהו אחר הפלפול (2). באונגריה למדו שיטות וסוגיות, בעוד שבגליציה נהגו ללמוד תלמוד על־הסדר. בגליציה ובפולניה לא היו ישיבות, באונגריה ובליטא נלמדה התורה בישיבות. בגליציה ובפולניה הורו הרבנים לתלמידים הגדולים, ורגיל היה בשי החסידים, שאין חוקת רבנות אלא למי שמרביץ תורה. כאן כבר יצאנו מגדר החדר.

גם בחדר־הגמרא למדו חמש ורשי וחמש מגלות, אבל הקדישו ללמוד רק שעות אחדות בשבוע וחזרו פעם אחת, וגם קריאת טעמים נהגה.

יש שנתן מקום גם ללמוד מקרא, ואז נלמדו גביאים אחרונים וכתובים; אבל בהיות שלא היה חובה, נדחה לסופי זמנים. גם בחדר־הגמרא קבעו זמן ללמוד דינים לפני המועדות: בכתות הנמוכות — באחד הקצורים,

(1) הרוצה שיחכים, יעסק בדיני פסונות, שאין לך מקצוע בתורה יותר מהם חם כמעין תורכעי (כ"ב קע"ח).

(2) דברי חיים לרי חיים מצנז, לבוב תרל"ה, בתשובה לאונגריה, אמת שאין מנגד במדינות הללו לפלפל ולחוש חידושים וזאת גנזל הדור, ויתר תלמידים יעסקים בתורה, ש"ס ועסקים להבין הטוב ומתענגים על הדושי אטרש"א ולא עלתה על דעתם לחפש, כי יודעים במכירים ערך עצמם, שאין בהם לחוש דבר אמת ונכון, לא כן במדינות אחרות, מסלפים זמנאים, כל מי שיוצר מימרא בש"ס, תיכף אמר חדושים, וגם ישיבת אין במדינות־גו, שכתב טעמים נבונים, אבל יושבים הבורח הבורח: בבית־המדרש יעסקים בתורה, פה שומר כאן על למד וגדולים, נאמר אם על־למוד התלמידים בשעתה.

בכתות הגבוהות ב"ארח חיים" עם מפרשים כפי מדרגת התלמידים. בין החסידים אהבו להורות מתוך ה"שלחן ערוך" של בעל ה"תניא". בין החסידים בכלל היתה דרישה שירבו בלמוד דינים. גם מעט פיוטים למדו לפני התגים. בתשעה באב קראו באגדת קמצא וברקמצא והפתיחות של מדרש איכה רבתי. בשבת אחר הצהריים למדו גם בחדר-הגמרא בפרקי אבות או במדרשים.

ילד שהגיע לבר-מצוה, על המלמד להורותו הלכות תפלין, וכפי כחו של התלמיד, למדו באחד הקצורים או ב"מחבר" ומפרשיו. וגם דרשה בהלכה ובאגדה שגן הילד לדרש ביומו, לא היתה דרישה שיחבר בעצמו, אלא שיבין כל-צרכו.

למוד הכתב יש שנלמד עראי בחדר-הגמרא, ויש שלא נלמד כלל, ובכל-זאת ידעו הניכוי החדר כתיבה וכתבם היה יפה. אולם על-פירוב נמסרה הוראת הכתיבה ל"סופרים", שלמדו לפעמים גם את ארבע פעולות החשבון, אבל עד החלוק לא באו, ותשפרת היתה מסודות החשבון, וצ'לגברה וזיריון. מי שהרגיש צורך, למד חשבון מתוך ספרים, והיתה ספרות עברית בחשבון מצויה בידי הרבים. קריאה יהודית-אשכנזית לא למדו, אבל כלם ידעוה.

להוראת כתיבה שמשו בנוסחאות של פריסת שלום בלשון עברית וטופסי שטרות.

נמצאו גם מלמדים, שקראו עם תלמידיהם פרק בספרי יראים, ביחוד בחדש אלול, אבל זה לא היה חובה, רק בכת המוסר נספו להנהיג קריאה של חובה בספרי מוסר, והטפת חווק הנפש, ואולם, כנראה, שלא בחדרים.

ספרות אחרת מלבד אלה לא נלמדה, ובכל-זאת ידע כל תלמיד לקרא בספרות העתיקה, ויש מהם שמצאו דרך אל-הספרות החדשה בלי עזרת מורה. כל תלמיד, שלמד כל-צרכו בחדר, ידע ללמוד דף תלמוד בעצמו, ומעתה היה לגדול, ויצא לישיבה או לבית-המדרש, עסק בתלמוד ובפוסקים, והתגעגע על חדושי תורה לפלפל ולהתחדד, ונהנה הנאת יצירה והבנת התלמוד היה חלק מחיו.

חנוך הנצרות לקה בחדר, אבל מעקרו לא נעדר בו לגמרי. בחדר-ערבוביה למדו ילדים וילדות יחד. בליטא חדל הלמוד המשותף, אפשר מפני שקרוב לזמננו גדל-הגיל של מבקרי החדר הזה, ויש בקהלות רבות נשים מלמדות, רבניות, המכנסות את הילדות להורחתן. גם מלמדים מיוחדים לצערות היו הילדות למדו כאן קריאה, הכירו את הסודר, והרגלו בבורכות, והתחילו בלמוד המש. ועוד נוסף להן למוד מיוחד, הקריאה בכתב משיטא ובלשון יהודית-אשכנזית; וזוהי כתב עברי-מיוחד ללשון היהודית-האשכנזית, שנקרא כתב המשים (חייב-עריטיטש); בחדר-ערבוביה המשיכו הנערות ללמוד יותר מן הנערים, אבל לא הוסיפו ללמוד בחדר-החמש.

השכלתן היתה שם כהשכלת חדר-ערבוביה, השכלת הדרג הנמוך של מערכת בתי-הספר. בודאי שגם בדבר היה מאמרו של רבי אליעזר, המונע ללמד את בתו תורה¹, מאמר זה מקורו אולי בתקופה קודמת לזמנו ובמצב קדום בימי הסופרים, כשעדין לא היה בית-ספר לתינוקות במציאות, אלא בית-מדרש לגדולים השואפים לזכות בכתרה של תורה ומתעדים בהם להיות סופרים, ולפיכך לא היה מקום בו לאשה, ונשאר הדבר כמות שהיה, ומאמר זה יותר ממה שבא להזהיר בא לפרש את המצב. אבל בודאי שתנאי החיים בגלות גרמו, שנפסקה הלכה כמותו כנגד החולקים עליו, האומרים שזכות היא לאשה ללמוד תורה, ויש לה שבה, ועל תורה שבכתב לא נאמר מאמר זה לכתחלה, אלא שהחיים הורו כאן כרבי אליעזר, ונעצרו שערי תורה שבעל-פה בפני הנשים, ולכן לא היה צורך לפתוח להן דלתות שני הדרגים הגבוהים של החדר, ונשארה השכלתן נמוכה. גם נשי העמים לא קנו אז השכלה – מלבד חכמת נשים בפלך ובמבשלות. בנות ישראל נהלו ביתן וגדלו בניהן לתורה, ועזרו לבעליהן במחיתם ולא יכלו להקדיש עת וזמן לתורה, ובכל-זאת דעת החיים היתה בהן, והרבה נשים חכמניות היו בישראל, ולא מעטות גם המשכילות חמלמדות. מכיון שלא הורון תלמוד, ממילא ותרנו גם על העברית, שידיעתה תלויה בידיעתו, ולא היתה שוב תועלת להרבות בלמוד מקרא, כי הראה להם הנסיון, שמי שאינו מגיע עד-תכלית אינו רואה סמן-ברכה גם במקרא.

אמנם על חנוכן הדתי של הנערות לא ותרנו, אלא שמסרו השכלתן חדתית ליהודית-אשכנזית, שבה היתה ספרות-נשים גדולה, שרוחה היתה רוח יהדות עממית ותמימה, ויש מרגליות בספרות זו: ספר שמואל², שיצא כנראה, מידי אשה, אשר אף הספרות הגרמנית תתן לו יקר בפיוטו הגדול וברוחו האפית; הקמש של הנשים – צאינה וראינה³ לרבי יעקב בן-יעזק מיאנוב (בגליציה 1628), שהיה למעין של תורה וחיים לבנות ישראל, בתם לשונו, בנעם אמריו ובשעשועי אנדותיו ובעשר פתגמיו ומשליו⁴; ספר ספורי מעשיות⁵, שהוא יצירה אנונימית מסוף ימי-הביניים – ספר עממי גדול, שזכה לשם, גמרא לנשים⁶, וספרי-מוסר רבים, אשר אחדים מהם עדין בידי הנשים⁷, וספרות-התחנות הרחבה אשר נולדה אחרי החתם הסדור והמהזור, ואשר נוכל לראות כאן ללבן של בנות ישראל, ונשמתן דובכה את מכאובן וגילן, את אמונתן התמימה ויראתן הפשוטה. בין יריעות ספרות זו יבהיק שמה של שרה בת-טובים. על ספרות הנשים

(1) סוכה, כו; רמב"ם, ה"ה, או י"ד, רנ"ו, ו, ובתנח"ה המפת.

(2) לשונו של ר' אלעזר שלמן בספרו על הספרות היהודית-האשכנזית.

(3) ספר המראה, בסליה 1602; ספר לב טוב, פראג 1620; שמת הנפש, פ"ט 1707; תרגום

הכתוב-הלבבות ותרגום פנורח-המאור, שהוא באמת כתלמוד לנשים.

פעלו תקופות תולדותינו, הרי כאן דרוש תמים בציאנה וראינה, תרגום חובות הלבבות מתקופת הספרדים, ונחלת צבי" מומן הקבלה, ושבוך צדיקים מימי החסידות. ונוסף על אלה ספרות חל, שרוחה יהודית, גם אם באה מן החוץ, כמעשה בבא". והיתה דרישה, שכל אשה תקרא בספרים הקדושים ההם בשבתות ובימים טובים כל ימיה. ולספרות זו מסרו את חנוך הבנות ביהדות. ומה עלה בידם? מכיון שהלשון לשון האם, וידיעתה נראתה קלה, אין צורך לקבעה למוד, ודי בקריאה, וקריאה היא מן הדברים שאין להם שעור, ונמסר המשך חנוכן של הבנות לאמהות, שתשגחנה על קריאתן בשבתות. וכליעוד שהיתה רוח הבית מרה יחדות, לא פסק מעין נובע זה מלהזין את הנשים מזון רוחני. וכליעוד שלא היתה השכלה אחרת לנשים, לא היה כל נזק בדבר. עקר חנוכן היה במלאכת נשים ובמשק הבית. אבל משעה שהחלו בנות ישראל להתקשט בהשכלה והתירו להן, מכיון שתכשיט הוא להן, ואין בטול תורה בלמודן, והחלו לבקר בבתי-ספר של עממים ולנהות אחרי השכלה כללית – גדל הנזק מאד. בחדר-ערבוביה רכשו קריאה עברית ועליה יהדותן. מספרות הנשים הנושנה נתרחקו, והקריאה בה חדלה, ולא יכלה לתת כלום. מעתה בלעה ההשכלה הכללית את נפשו. ועוד נוסף לזה המעיטו בארצות הצפון להשתתף בתפלה בצבור, מפני שנמצא התר לאשה לפטרה משום שטפל בניה וביתה עליה, וחסידיים גדולים אמרו למנוע רגל נשים מעזרת-נשים משום עניויות וצניעות יתרה, שלא תלכדנה בעון רכילות, ושלא תתהדרנה בתכשיטים ובמלבושי נוי. כשעוד נוסף דבר זה, מתחלה מטעמים אידיאליים כאלה, ירדה השכלתה הדתית של האשה, ונולדה שאלת האשה בישראל, שאינה בתי-ישראל. כאן תקנו הלאומיים, שנתנו חנוך עברי לנערות, והחרדים בגרמניה, שנתנו חנוך דתי להן והחזירו לבית-הכנסת ולתפלה – בעוד שבארצות הצפון יש שחנוך הבנים והבנות שונה בתכלית, הבנים יתחנכו בחדר ובישיבה לתורה וליהדות, והבנות בבית-הספר הנכרי להשכלה ולהתבוללות.

הרבה תקופות עברו על ישראל למימות בית-הספר של התנאים ועד החדר של האשכנזים, וכל הזרמים והתנועות אשר התחוללו בקרב ישראל לא עצרו כח להגות את החדר ממסלת התפתחותו. הפילוסופיה הספרדית השפיעה על למודם של הגדולים, אבל לא דרשה שנוי בלמוד הקטנים. הרמב"ם סדר בספר הי"ד את תורת החנוך של התלמוד באפן אוביקטיבי כמעט. תביעה אחת שתבע היא הרחקת ההגשמה: כמו שצריך שיתחנכו הנערים על הרעיון שהש"ת אחד, כן צריך שימסר להם דרך קבלה שהשם אינו גוף ואין דמיון בינו ובין ברואיו כלל¹). ותביעה זאת לא היתה חדשה בבית-הספר. התרגום של ימי התנאים (אונקלוס ויונתן), שהיה באין ספק גם תרגום בית-הספר, נזהר מהגשמה כל-שהיא, אם גם מצאה של

חרחוקת ההגשמה אצלם הוא אולי אחר מאשר אצל הרמב"ם. ויסוד זה שלט תמיד בלמוד הקטנים. מעולם לא היו הבטויים הסמליים למגשימים בלב ילדי ישראל, אף-על-פי שתרגמו להם מלה במלה, כי ברוח ישראלית קלטום מתוך המקור, ותמימותם שמרה עליהם מלהפשל. גם התרגום האשכנזי של החדר היה רחוק מהגשמה.

הקבלה בודאי לא דרשה להכניס סודותיה ללב הפעופות, וגם החסידות לא אמרה לתקן כלום בחדר. לכל-היותר דקדקה אחרי המלמדים שיהיו מאנשי-שלומה, ואלה יש שספרו ספורי מעשיות ברזחה.

מפני שכל התנועות הללו לא פגעו בגוף היהדות, לא קפחו גם את החדר. התנועה הראשונה, שמתחה בקרת קשה על החדר, היתה ההשכלה. שאלת ההשכלה היתה במדה מרבה שאלת החנוך, שאלת החדר, ובקרתה היתה קשה, מפני שבאה לבקר את החדר על-פי צמת מדה, שלא באה מתוכו.

ההשכלה דרשה לעשות את החדר צבורי ולתקן בו תקונים, לכתחילה בחיצוניותו, ואחר-כך גם בפנימיותו. בתי מדות ועליות מרנחים, והמלמדים לא יהיו בגדיהם בלים ומטלאים, ולא יהיה רבב על בגדיהם, והנערים יהיו נקיים בגופם ובגדיהם, וישבו כחקות התורה, גופם ישר הולך, ולא יתנועעו, כי הדעת נותנת כי בישוב הגוף תתישב הנפש¹⁾. ביחוד לא מצאו המלמדים חן בעיניהם, ותלונה גדולה היתה עליהם, שהם בני פולגניה, המדברים שפת אשכנז בדרך בוקה ומבלקה; ועל הלכום ומלכושם והשכלתם, ועל עסקיהם שמחוץ לחדר, חזנות ושחיטה ושדכנות. אמנם הבינו, שמשגרתם הגרועה גורמת, וצריך לקבוע להם שכר ביד רחבה. בתחלת ימי ההשכלה ענין לא דרשו כל תקון המשנה את אפיו של החדר. חשבו, שישאר החדר מה שהוא, בית-ספר ליום תמים — כעלות המנחה ישילו הנערים — בית-ספר ללמודי קדש לבד. הם עצמם למדו למודים חיצונים באקראי, בימי הבחורות והעמידה, וחשבו כי בעצם יספיק, חצי שעה ליום לכלל כל למודי-חל. תקונים פדגוגיים לא היו בהקף השקפותיהם.

בלמוד החמש בקרו את הסדר השבועי, תמביא לידי למוד קטעים, ואשר בגללו יש פרשיות שתחולנה בין הזמנים ולא תלמדנה כלל, ולכן דרשו למוד התורה על-הסדר. ואף-על-פי שצדקו בנוגע ללמוד קטעים, הנה יש לתמוה, שקל היה בעיניהם הוואר על הקשר שבין למוד החמש בחדר ובין חיי בית-הכנסת שבסדר השבועי.

אבל בעקר לא ישר בעיניהם התרגום היהודי-האשכנזי, כהיות הרב וגם התלמיד עלגי לשון, יתרגמו לתינוקות המלות העבריות שלא הבינו כראוי על-ידי מלות אשכנזיות מסרסות ומבלקות. כמארכן קבלו על המלים העבריות שבלשון המדברת, שאינן מתרגמות (מלך-מלך, מזרח-מזרח);

(1) המאסף, תקמ"ו, חשון, סי"ט.

מקצת מלין מורגל התלמיד לבטא אותן בדברים אחדים¹), ורצונם היה להחליף את התרגום הזה בתרגום האשכנזי של המבארים, שנולד בתך בשעה בין המשכילים, ודוקא תרגום מלא ורצוף בלי השקט מלה, כל באמת ההעמקה האשכנזית של ר' משה בן-מנחם מצותצחה מאד וצריך המלמד לתרגם לנער כל מלה ומלה בפני עצמה, ואחר-כך לתרגם לו חפזי המאמר כלי והצער ילמדה, וישימה בפיו, עד שתהיה שגורה על לשונו, ויגיד בעצמו העברי ותרגומו²). וכאשר ילמדו הגערים תורה על-ידי ההעמקה הצחה הזאת, כבר מבית הספר ילמדו לשון אשכנזי על דרך חיתר צח³. מובן מאליו, שדוקא תרגומו המצחצח של בן-מנחם בדיוקיו ובסגנונו המשתמע לשתי פנים, למען קרב את הפשט למדרש הלכה, שדוקא תרגום זה אינו מכשר להלמד לקטנים, והוא בודאי חוצץ בין הילומד והספר, אבל אם לא חשו ולא הרגישו.

דרישה גדולה היתה להשכלה, להחזיר את למוד המקרא לישנו, לשימו מרכז הילמודים, ולהעביר את נקדת הכבוד מן התלמוד אליו. קבול קבלו על חדר, שאין גומרים בו כל עשרים וארבעת הספרים. הדרגת והכשרה פורמלית לא דרשו אף הם, רק מלוי קצבת הילמודים. חזרה מתמדת צריכה לתת בקיאות בפסוקי כל כתבי-הקודש, בתרגומם של המבארים דוקא, או היתה הדרישה, ומה ושם הצליחו המשכילים לחנך ילדי-פלא, שידעו כל המקרא על-פה ובהם התגאו המשכילים.

תקון בלמוד יכלה להביא דרישתם ללמד דקדוק ולצמן את הילדים במליצה, להכשירם לבטא רעיונותיהם בעברית, אבל הוציאוהו לפעל בהלעיטם את הילדים כללי ספר גדול אחד לאחד. להוראת הלשון שמשו בעקר העתקות. לכל תלמיד היתה מחברת, שבה אסף אגרות ומליצות גאות במחברות הללו היתה מין ספרות שבכתב. המכתב היה לצורה ספרותית, שהשתעשעו בו כל מושכי בשבט סופר, ואשר תכנו היה גם מחקר וטיוט. ליצירה אמנותית קטנה כזאת כדאי היה להקדיש שבועות וירחים. למען התאמן במליצה, יש גם שסדרו רשימות של מליצות, אשר אותן למדו על-פה, למען תהיינה מצויות בידיהם להשתמש בתן. כל-זמן שהיו להשכלת תלמידים, שעדין למדו בחדר הישן, ראתה ברכה בשאיפותיה; אולם משהשליטה את שיטתה בחדרים, מת החדר בנאותיה.

את תוראת התלמוד לא בקרה ההשכלה הרבה, אך העירה על חסר ההדרגה ולקוי התכנית, לבלתי החל בסדר נוקין, לבלתי למוד בסדר נשים, ולבלתי פלפל. אפשר שראשוני המשכילים באמת ובתמים לא התפזרו למעט בלמוד תלמוד, אבל לאט נדחה התלמוד מתוך שדרותיהם. הדרישה המקראית בלשון, הינו, הדרישה שישימש רק אוצר-המלים המקראי, יצאה לפעל

(1) דברי שלום ואמת לרננה, ושם גם שני הציטאטים שלעיל.

(2) רב טוב לבית ישראלי, מכתב שני לרננה.

בסגנון המליצה, ונדמה להם, שעכשו דעת התלמוד מיתרת - ונדחת. עוד דרישה אחת תמוהה מעט בשעתה היתה הדרישה להכניס למוד דת ודעות לחדר. בחדר הישן לא נהג כלל למוד שכזה. דעות והשקפת עולם קלט הילד מתוך הסביבה אשר מלאוה דעות ותורה. העמקת הדעות יכולה הלב לתת לאדם תורתו, או תנועה חברותית, כגון החסידות, או חשבון הנפש ומשבר רוחני. ההשכלה דרשה לחדש למוד דת בעקר למען היות לה בקרת על הדעות, לצרפן ולזקקן. היו מלמדים משכילים, שהורו ספרי מחקר לילדים; ואם בחדר זכינו לילדים לומדי קצות החשן, זכינו בימי ההשכלה לילדים לומדי עיקרים ו"עקדה". מתוך דרישה זו נולד מקצוע למוד הדת, שדחה את כל החדר מפניו.

בינתים הכניס החדר את הלשון הגרמנית, לחצי שעה והיא רחבה ונטלה את כל היום, ובית הספר האירופי ירש במערב אירופה את מקום החדר, אשר רק למוד הדת עוד שרד בו. הלמודים העקריים של החדר נעשו אמצעים ללמוד הדת. נשתנה מרכזו של הלמוד היהודי: לא לשון הקודש וספרי קדש וידיעות בהם, אלא דעות ידועות ונטיעתן בלב. ידיעת העברית חדלה להיות בתכלית וכמעט חדלה בכלל, היא רק אמצעי לידיעת התפלה ותורה שאמרו להשיג בשיטת התרגום, שאינה מתקנת כלל, והתרגום חוצץ ברציפותו ובצחותו הורה, ואדם ששננו יפה יפה, אף הוא זקוק כל ימיו לעזור ותומך, שיגלה לו סוד מלה שנשכחה משמעותה - סך הכל ירוד מאד.

התנועה הלאומית, שהיא כלה כעין תנועת בקרת להשכלה שקדמה לה, בקרה גם את שאיפותיה על שדה החנוך ויצרה טפוס חדש של חדר: את החדר המתקן.

החדר המתקן נשאר אף הוא בית ספר ללמודים עבריים, לא הכניס למודי חל בגבולו, אלא מסרם לדאגת ההורים, לבית הספר הכללי ולמורים פרטיים. יש שנתפנה לצורך זה חלק היום. החדר המתקן חדל אסכן מלהיות בית ספר ליום תמים. במקום שבקרו הילדים בית ספר אחר, אכל בית הספר הוא בסדריו הקשים את מיטב כח הילדים, ונולד קרע ברוחם. בית הספר של ימי הקרע. כך הנח ביסודו תקון שהוא קלקול. כח הסדור של הועדים המיסדים חדל, וחקי הארצות מנעום מליסד בתי ספר לכל השכלת בניהם.

כיון שראה החדר, שממילא עליו לפנות חלק של הזמן ללמודים אחרים, בין שנלמדו בו בין שנלמדו מחוץ לכתליו, הכרח לבקש תקונים פדגוגיים, שירשו למעט בשעות, בלי לקפח את הלמוד, והכניס הרבה מתורת החנוך החדשה, ועקר כחו בזה. בתקונו צוטנה בקרת כלפי החדר הישן, שבקרה פנתה כנגד מעוט הוראת הקריאה ולמוד העברית: העברית לא היתה בחדר הישן מקצוע ולמוד, והדרך להשגתה אגב שאר הלמודים היתה קשה וארובה, ורק מי שהגיע עד תכליתה, הגיע למטרה. החדר הישן יכול להתמיד בדרכו זאת, מפני שבטח, כי רב תלמידיו ישארו בתוכו כדי גמידה,

על-המועט, על-נתתי-דרג, ותר, והסכים, למפרע, שדלת העם לא ידעו עברית, שבגולה היא ענין רק ליודעי ספר, ונוק לא היה בדבר, מאחר שלא למדו גם שפה אחרת. בינתיים נשתנו הזמנים, רב תלמידי החדר יצאו לפני הסוף, מהם שנכנסו לבית-הספר האזרחי, ומהם שיצאו אל החיים, וכלם למדו לשון וספר וזים, מעכשו הוציאו רב תלמידי החדר מתוכו פתוח מכפי התביעה והתכלית, לא קנו הבנה בלשון והיכלת לקרא בספר עברי. לזה אי-אפשר היה להסכים, שיותר משני שלישים יצאו ומאום לא יוציאו. ולכן הכניס החדר המתקן את לימוד העברית בתור מקצוע לעצמו, שהקדימו לשאר הלמודים, שעשהו אמצעי להם. בזה חשב להבטיח ידיעה מועטת בלשון לכל תלמיד, למסור בידו את המפתח לספרות. היתה הפיכת הסדר, העברית לא בתור תוצאה וסך הכל, אלא בתור הקדמה והכשרה. אמנם היתה כאן הפגאת שעות ללימוד זה, שאכל כמה שעות, אבל הוצאת זמן זאת היתה הכנסה וחשכון.

בתור תוצאה מתוך התקון הזה חדרה לתוך החדר המתקן שיטת ההוראה, עברית בעברית. שיטה זו נולדה אצלנו בארץ-ישראל, מתוך השאיפה לתחית הלשון, ומשם עברה אל החדרים המתקנים שבגולה. מתחלה נתחדשה על-ידי הפדגוגים בהוראת שפות זרות. בעקרה היא חקוי הטבע ברכישת לשון האם, אבל בהישרת דרכי ההוראה. מעשים בכל-יום, שבאפן טבעי כזה ילמדו לשון אנשים שגלו אל ארץ נכריה. מעלה גדולה לשיטה זו, שהיצור ספירה נפשית מיחדת ללשון הנלמדת, עם חוג רגשות לואי וחבורי מחשבה לעצמה. יש דמיון רב בין שיטה זו ובין שיטת החדר בהוראת התלמוד. רבים נאחזו בשיטה זו בהתלהבות, ואחרים חלקו עליהם בשפץ-קצף. התוצאות היו ערך-כלל טובות, בחשכון זמן ובתועלת הלמודית. בשיטה זו אין חלק של הזמן יוצא לשפה זרה, כמו בשיטת התרגום. כל הילדים יגיעו עד לידי הבנת הלשון וישלטו בה גם בדבור, ולמוד המקורות הוקל, והיום כמעט שאין חולק עליה. מצד אחר יש להודות, שתועלתה מרבה רק בימי ראשית הלמודים, אבל בהמשכם היא והשיטה הישנה נשתוו. ידיעה מעלה בלשון, הרגשת רוחה, אינה נקנית אלא מתוך המקורות. וכאן אין עוד יתרון רב ותועלת יתרה בשיטות.

בנוגע ללימוד החמש לא נשתנה כלום בחדר המתקן. מן ההשכלה קבל את הדרישה לגמור את כל ספרי המקרא, אבל נולדה בו נטיה להשתמש בקצורים, דבר המתנגד לרות החדר והיהדות גמיחה. רבים כבר הכירו בנוק הקצורים.

תקונים נכרים בכניס החדר המתקן להוראת הקריאה, בהנהיגו את השיטה הקולית ובתברו אותה ללימוד הלשון.

אם השם חדר מתקן גמל בעקר מתוך התקונים החיצוניים, שפור דירת החדר, שכלול הכלים, סדרי ישיבה וקיימה, אפני פקדות ושאלות וכיוצא באלה.

בלמוד התלמוד לא נשתנה כלום, אלא שנתמעט למודו, ועל-פירב

לא הגיעו אלינו. היו נסיונות לבקש דרך-למוד חדשה ולחבר ספרי למוד-
ולא הצליחו הנסיונות.

החדר המתקן הכניס תולדות ישראל בתור למוד, וראוי לשבח על
חדוש זה.

בעשות החדר המהקן את העברית למקצוע, הצרך לספרי קריאה,
שבהם חמר הלשון מסדר לפי צרכי ההוראה. בזה נתחדש דבר שלא
משיטת החדר, ואפשר בנגוד אליה, מפני שאחד היסודות בשיטה זו היה
למוד המקורות. אבל שנוי אחר עקרי נעשה בשנוי המרכז, בהעברת נקדת-
הכבד מן המקורות אל הלשון. העברית נעשתה ללמוד מרכזי, ומעכשו
היתה הסכנה, שהמקורות ידחו ממקומם, והיתה זו לחדר נטילת נשמה.
החדר המתקן במקום שירד נעשה לבית-ספר לשפה, זה אינו טבעי
ואינו רצוי מנקדת-מצב חנוכית והשכלית.

הרבה חדש החדר המתקן, או התנועה הלאמית שחוללתו, בחנוך
הבנות, בהחזירו להן את העברית. וכאן ראה סמן-ברכה, כאשר לא היה
כל מתחרה, מימין ומשמאל איש לא כהה בו.

גם בתקופת ההשכלה וגם בימי החדר המתקן לא סגר החדר הישן
דלתיו, אבל הלך הלך וירוד, הלך והתנונה. תקף ההשגחה הצבורית חדל,
הרגשת האחריות של המלמדים רפתה, המצוה בלב הילדים פגה, חיצוניותו
לא נסתגלה לסביבה, ותלמידיו בקרו בית-ספר אחר ושם היו תנאים אחרים
ומורים אחרים, — ביחוד סבל מן הדבר האחרון, ולא יכול לעמוד בקשרי-
מלחמה עם המתחרים החוקים: בית-הספר הנכרי והחדר המתקן. החדר הישן
היה חלק של החיים המסימים, בהחרבם חרב גם הוא, ובלעדיהם לא יכול
להחזיק מעמד.

מתוך החדר המתקן יצא בית-הספר העברי בארץ-ישראל, שחדל
מלהיות חדר. החדוש הגדול, היא שפת ההוראה העברית. לא יורו בו את
הלשון, כהולדות את לשון זרה, אלא יורו אותה ואת כל הלמודים בה, כאלו
היא לשון האם. גם בין תלמידיו יש חלק שאין העברית שפת-ביתם, אבל
חסביבה גורמת שאפשר להעלים עין מזה, כי מועט ישנו שהעברית חיה
בניהם, ואחדים שלמדו בגן-ילדים עברי, ולכלם אין העברית זרה, ויש
סביבה עברית בתוך בית-הספר.

החדוש הגדול השני, כי בית-ספר זה אינו בית-ספר ללמודים העבריים,
אלא בית-ספר לכל הלמודים, ככל בית-הספר באירופה, המלמדים את למודי
האדם באשר הוא אדם, בצורה לאמית ובלשון לאמית. לחדר בשעתו
היתה הזכות לעשות מה שעשה, תכניתו או לא היתה חלק, אלא כלל
כל ההשכלה היהודית, אבל נשתנה האדם מישראל, ואתו בית הוראתו.

בית-הספר העברי אינו בית-ספר ליום תמים, אלא יש בו סדר שעות
וצלצולים, וחיצוניותו אירופית לספסליו ולקתדרתו, למראה חדריו
ולחסתולדותו. שעורים נתנים הביתה ויש בו ציונים ותעודות, וההכאה בתור
ענש חדלה. ההסבר וההוראה, הבחינה והמפקד וספרי הכתה, הכל כאשר

לכל חדש ושאיפת כל השאיפות להנהיג בו את תורת-החנך החדשה. ביתד השפיעה שיטת הרברט ותלמידיו על סדרי שעורים, הרצאתם והכנתם והוראתם.

העברית בו למוד מרכזי, המפלס מעגלות כל הלמודים, בהוראת הקריאה קבל, כמוכן, את השיטה הקולית ושיטת הכתיבה והקריאה, והצליח לסגן לכתב העברי וחדש דברים במקצוע זה.

אין ספק שבית-הספר העברי הצליח בכמה פנים: נבנתה מערכת בתי-ספר, נוצר טפוס חדש של בית-ספר עברי שלא היה לפניו, נולדה מסורת הוראה החיה במוסדות, הנהגו מקצועות חדשים, נוצרה מתודה חדשה למקצועות רבים שנלמדו בפעם הראשונה בעברית, ונעשו נסיונות של פשרה ומזיגה, של סגול והתאמה בין המקצועות העבריים ובין תורות-החנך החדשות. בית-הספר העברי הכניס את כל הלמודים הכלליים ואת התכשרות, הכניס את תולדות ישראל, וחדש את למוד המולדת, חדוש היה במתודה של הוראת העברית בתור לשון, חדוש גדול היה בשדה החנך העברי גן הילדים העברי. בית-הספר העברי היה לגורם גדול בתחית הלשון העברית.

אבל בית-הספר העברי החדש אינו חדר, אלא בית-ספר אירופי לעם העברי בלשון העברית. החלוק העקרי בין בית-ספר ובין חדר הוא בפרוגרמה. למודי התורה חדלו מלהיות למודים מרכזיים והיתה אפשרות שיהיו בידי מורים יחידים לאמצעי אל העברית. ושנוי ההערכה גרם, שלא תמיד הצליח בית-הספר במקצועות הללו. ההדרגה וההקלה עברו בו את הגבול הנאות, הילד לעולם לא יעשה צעד גדול בבת-אחת, לא יתרגל בעיון ובעבודה חמורה. יש בו גם נטיה לחזק את הלמודים הריאליים יתר על המדה המתרת בבתי-ספר עממיים¹). לבית-הספר הלאומי צפויה סכנה, פן יחדל מלהיות לאומי, שלא ישפיע על רוח הילדים, אלא יקנה להם ידיעות.

אבל בעקר לא הצליח בהוראת התלמוד, ולא יכול להצליח בהפכו לבית-ספר. פרובלימה זו של למוד התלמוד העסיקה רבים מטובי המורים בארץ-ישראל. אי-אפשר לותר על למוד התלמוד אצל המשכילים, מפני שיגרם קרע בכל התפתחות התרבות העברית. הספרות העברית כלה אינה מובנת כל-צרכה אלא ליודעי תלמוד. התלמוד עצמו הוא ספרות של אלף שנים, אלף שנים התבטאו בו בעין, ואלף שנים אחרות בנו על גביו את כל היכלי רוחם. ספרות ימיהיבנים חתומה בפני מי שלא ידע תלמוד, וגם הספרות החדשה אינה גלויה ומפרשת לו. ואין איש אשר יאמר למחוק כל תולדות הרוח בישראל, למן ימי הסופרים ועד היום, למען הענין ליצירות שלהבא. ואף מנקדת-מצב לאמית גרידא אי-אפשר לותר על התלמוד. חנך דתי - אם גם לקי - אפשר לתת בלי תלמוד, מאן ספר-דינים

(1) על, התומניסטוט והריאליסטוט בבית-הספר העבריים כתמתי פאמר גדול, פארו.

זאתים בארץ-ישראל בשעה רחוקי משם.

ומערכת דעות; והחרדים בגרמניה יוכיחו, שהצליחו בחנוך דתי בלי תלמוד. אבל מנקדת-מצב לאמית אין לו תמורה, ולא יכלו ולא חפצו להפטר מנחלה לאמית זו, ואולם לא ראו סמן-ברכה בהוראת התלמוד בין במוסדות עממיים בין בבינוניים.

הסבה, לפי-דעתי, בערוב שיטות. בית-הספר העברי סגל לו שיטה חדשה בכל למודיו, ורק התלמוד נלמד כמקדם בשיטת החדר, ועל-כן לא יצליח בסביבת-למודים זאת. לא יוכל להסתפק בשעות שהקצו לו. שעורים הנלמדים בבית, שהם עקר ויסוד בכל הלמודים, אינם כאן בגדר יללת התלמידים. התלמידים, הרגילים בלמוד שעשוע בכל הלמודים, לא יגיעו למדת הצמצום שהתלמוד דורשו. הטכניקה של בית-הספר, סדרי שאלה והרצאה, הסבר והקדמה יקפחו את השעות המועטות ואין מספיקים כלום. ובית-הספר לא יוכל להקדיש יותר שעות למקצוע אחד בין המקצועות הרבים – קצתם הכרח וקצתם חובה. נוסף עוד, שחמר התלמידים על-פירב לא היה שוה בידיעות המקצוע, תמיד היה חלק שכבר הקדים ולמד בחדרו; ואם נתפרש הכל לבלתי-יודעים, נשתעממו היודעים, ואם נתפרש ליודעים, לקו האחרים בהבנתם, ויצא הלמוד קרח מכאן ומכאן, ולא עשה פרי בבית-הספר.

עם התלמוד אבד לתלמידי בית-הספר המפתח לכל הספרות העתיקה, אף-על-פי שנקבע למוד ספרות והקדש לו זמן בעין יפה. בפרובלימה זו התלבטו רבים. שני פדגוגים מן החשובים אמרו, שלפי דעתם, אין ברה אלא להפטר מלמוד התלמוד, כי למוד הנלמד ללא-תועלת מביא נזק לרוח בית-הספר.

נוצרו ספרי-למוד אחדים לתלמוד. משנה ראשונה להוראת המשנה לבד לקה בנקוד מוטעה. בית המדרש, ילקוט יפה לדברי אגדה, שלא קלקל צורתם המקורית, לא יתן ידיעות בתלמוד. חלק ראשון של אוצר הספרות ליל ברוך, כולל ילקוט פרקי משנה ותוספתא, שיש בו ברכה; פרקי תלמוד וירושלמי, שבחלק שני, לא נסדרו לצורך חנוכי. ספר הוראה יהיה בודאי הספר הגדול והיפה, ספר האגדה לביאליק, אלא שכאן נתנו דברי אגדה לאחר הפשטת צורתם המקורית. מבוא התלמוד לביסקא אינו רע מצדו החנוכי, אבל דרג הלמוד בו נמוך מאד, ויש פגימות בנקודו ובתכנו. ספר גמרא למתחילים דוקא עשה את הנסיון לסדר לפי צורות הסוגיות, אבל אין בו הדרגה, ונקודו החלקי משבש, והסוגיות נקטעו ונתלשו מהמשכן ויצא ספר יבש וקשה. ספר חשוב הוא ספר המדריך, שגורל מחוץ לחוגי המשכילים והמורים, בספר זה נסדרו הסוגיות בטעם, שלא תעשינה רשם של תלושות, יש המשך נאה בפרקים ויש הדרגה בתכן, עדיכמה שזה אפשר במקצוע זה, ופרושו מסבר כהוגן. אבל ספר זה טוב הוא אולי בחדר הישן, במקום שהקדישו לתלמוד רב שעות, ושלמימותו צופן מועט, ויעברו ללמוד מטכה, אבל בבית-הספר העברי אין די שעות כדי ללמוד ספר זה, ואף בחדרים מתקנים, שיש יותר שעות, קשה

להסכים, שתעבורנה שנים אשר בהן לא יראה התלמיד את התלמוד בעיניו.

לפי הזכרתי הסנימית, יצטרך בית-הספר העברי לפתור את שאלת התלמוד. ראשית-כל עליו להתרגל ברעיון, שיש לנו למוד שאין כמותו לכל אמה ולשון, עלינו לבקש להוראתו מתודה חדשה ולהקדיש לו יתר שעות על הרגיל במקצועות, ודרוש לחבר ספרי-למוד נאותים לשיטת החנוך הנוהגת בבתי-ספר, צריך לנסות ליסד את ההוראה על צורות הסוגיות על-דרך התלמוד - אולי יצליחו. בבית-ספר בינוני יוכל להיות למודו בלשני-ולדותי, למען יהיה לבו של התלמיד פתוח לרוח התקופות המספה בתלמוד. אולי אפשר יהיה ללמוד גם משיטת החדר בכמה פרטים: העקר הגדול הלמוד במקורות ולא בקצורים, ולמוד רב במקורות הללו הוא עקר גם לבית-הספר. וגם אפשר לספות להם לידיים יותר מן-הרגיל היום, חגי החדר והרבה מן החיים היהודיים שהיו בו בימי פריחתו צריך לקבל ממנו. בכחות הגבוהות אפשר לקבל את הסדר השבועי ללמוד חמש, אבל דרך-כלל אין מקום לתערובת שיטות, בית-הספר לא יוכל לקבל יותר מדי מן החדר, פן יחדל מלהיות בית-ספר בלי להיות לחדר, פן יהיה לבריית-הבינים כסגונית חסרת אפי קבוע.

התכנית ששללה ממנו אפי החדר, אי-הצלחתו בלמוד התלמוד גרמו, שרבים מן ההורים קבלו על בית-הספר העברי גם רוחו לא הפיקה רצון ההורים. החרדים בארץ ישראל לא נחה דעתם מבית-הספר העברי החדש, תכניתו לא ישרה בעיניהם, ורוחו לא רוחם, היחס הניטרלי לדת ששלט בו לא הספיק להם. אף הורים שאינם שיכים אל החרדים ירצו בהתמלא נפש בניהם את רוח היהדות ההיסטורית, את רוח העם מדור דור.

המצב הזה גרם לנסינות אחדים, שצריכים היו להוביל ליצירת טפוס חדש של חדר, ליסוד חדר חדש.

ביפו, עיר הישוב החדש, הרגישו בעלי-בתים תורים לידיים צורך בחנוך מתקן שלא יצא מגדר המסורת, וחלכו ויסדו לפני שתיס-עשרה שנה חדר "אחיה", שכל הוצאותיו היו על ההורים, ואשר דבר זה היה בו עקר חשוב, למען יהיה מיחד לבני בעלי-בתים, ולא נשתנה כל שנוי נכר. והנה נזדמן להם ד"ר יוסף זלינגר מגליציה ונתמנה למנהל והוא החל לעשות נסיונות שונים, קרא לו בשם "תחכמוני", שם שהיה לו ענין להשקפותיו, ערך תכנית מקורית ומקפת, שיש בה כמה רעיונות מורים, הראוים לנסיון, אבל קשה לחטילה על צבור, שיעשה הנסיונות על נפש בניו. הוא שפתח אפקים לפני המיסדים, ובקשו להגדיל מעשיהם, והעבירו את החדר לרשות ועד בפרנקפורט, שנתה מנהל את ד"ר אברהם שלזינגר מהמבורג. לימים קמו תלוקי דעות בועד זה, ולבסוף עבר הועד ובית-הספר לרשות ה"מזרחי" ועמדתו נתמנה מנהל ובא ד"ר י. אנגל שאוגרניה במקומו. משעה שנכנס החדר לרשות החדשה, היתה שאיפה

לעשותו בית-ספר עברי, שלמודי-קדש הם בן במרכז הלמודים, ומעשי הועד בחוץ-לארץ היו מכונים לשאיפה זו. אמנם הגבאים ביפו לא חדלו מלחשבו לחדר סתם, ומנוי מלמדים וקביעת שעות נטו כלפי תכלית זו, ולא תמיד היתה התאמה בין הנטיות השונות. בינתיים נוסדה הגימנסיה העברית ביפו והרעישה על עצמה את העולם, ואמרו להפוך את ה"תחכמוני" לבית-ספר בינוני כנגדה, ונעשה משגה, שהכריזו על שנוייו בטרם נעשו ההכנות לכך. לא היו מורים בעלי הכשרה להורות בבית-ספר בינוני, וגם תכנית לא נערכה לבית-ספר בינוני, ואמצעים לא היו שיאיתו לשכלולו. סמוך לימי המלחמה עמדו חברי הועד על טעותם, ואמרו לתקן כל בדק, ולסדר מחדש בית-ספר בינוני גרידא, למנות מורים מומחים, לערוך תכנית נאותה, וגם אמצעים נמצאו להם וחשבו לבנות לו בית. המלחמה הפריעה מלהוציא רעיונותיהם לפעל. ה"תחכמוני" סבל, כמובן, מטלטלה זו בין שאיפות שונות, ואף-על-פי-כן הצליח לא-מעט, ודוקא בשעת המלחמה, כאשר חדלה המשיכה לצדדים, הקדיש עצמו למטרתו העקרית הראשונה. גרוש יפו הגלה תלמידים ומורים והרס את בית-הספר. כשיפתח מחדש, צריך הוא לברר לעצמו, אם רצונו להיות בית-ספר שרוחו דתית, או חדר שהוסיפו בו למודי-חל, ולחלוטין צריך להבדיל בינו לבין בית-ספר בינוני, מפני שזווגו של חדר גימנסיה אינו עולה יפה.

באותו זמן עצמו יסדה חברה של בעלי-בתים מירושלים חדרים צבוריים במושבות; וכאשר לא יכלו להחזיק בהם ולפתחם ולשכללם, מסרום לרשות חברת החרדים בגרמניה. מרכז פעילותיהם בפתח-תקוה, אשר שם ישב המנהל הראשי הד"ר משה אויארבך, שהביא אתו הכנה לעבודה מבתי-המדרש האירופיים והיה ממחה לתורת החנוך ושאיפות אידיאליות לו אשר על-פיהן יפלט דרכו, ונהל מוסדותיו בתקף, ולא נתן לרשות אחרת להתערף לתוכם, ומעשיו היו מכונים לתכלית. המוסדות הללו היו חדרים לכל מהותם. בפתח-תקוה פתחו גם חדר לנערות, ושם במרכז-עבודתם נפרת פעלתם ביותר. לשון-ההוראה היתה מתחלה עברית (במבטא האשכנזי אצל הנערים, במבטא הספרדי אצל הנערות). למודי-הקדש נתנו שם במדה ובאופן שנלמדו בחדרים, בלי הפחת כלום, אבל על אלה הוסיפו גם למודי-חל במדה גדולה. קצת היה בזה קלאים והעמסת על כבוד מלשאת על הילדים. בסדרי הלמודים של הלשון העברית העבירו שמה את המסרת הצעירה של בתי-הספר העבריים. התדשים, אבל שלא מתוך ידיעה מלאה של החנוך העברי החדש, שהתנגדו לו ולמדו ממנו בלי דעתו על-בריו. המוסדות הללו מצאו להם חבר מלמדים חרוצים ומסורים מתוך החדרים שבארץ-ישראל; אבל הסדרים החדשים שהנהיג המנהל, סדרי ישיבה וקימה, הוראה לכתה שלמה, וכל התכונה לא היו לטי-הרגלם. המיסדים הצליחו לנסוך רוח-דתית גמורה על המוסדות - וזה גרם, שבאו בקשות מהורים במושבות ליסד מוסדות חדשים, והתפשטה פעלתם. מעשה רב נעשה כאן בהכניסם חנוך נערות לגבול החדר, אף-על-פי שעדין לא נוצר כאן גון

מיחד של חדר לנערות. החדרים בארץ-ישראל התירו את החדרים האלה למושבות; בערים, כנראה, חשבו אף אותם לאסורים במקצת. מעוט אמצעים גם, כנראה, שלא יכלו להרים את החדרים שבכלי-המושבות למעלת המוסד שבפתחת-קוה. הרבה הרבו להורות למודייקדש לא-פחות מאשר בחדרים הישנים והשיגו מדת ידיעות בהם, שהפליאה את אלה שמדדו בקנה-מדה של בית-ספר אירופי; אבל קשה להגיד, אם הגיעה פעלתם לפעלת החדר הישן בימיו הטובים. בלשון העברית לא היו התוצאות רצויות. לעתיד אפשר יהיה ללמוד הרבה מן הנסיונות שנעשו כאן.

כמעט בעונה אחת עם המוסדות הקודמים יסדו הורים בירושלים חדר, שקראו לו, מזרחי ואחר-כך, מוריה ואחר-כך, חדר תורה. המיסדים עשו הרבה ליסודם, הקריבו כח והון, אבל לבסוף קבלו תמיכה מ,חברת העזרה ומ,חובבי ציון ונתמנה ד"ר י. י. מהרשק מסמרה למנהל, והתפתח החדר הזה תחת ידי המנהל לאט באופן רצוי להיות מוסד נאה. לכתחלה לא שאפו לעשותו אלא חדר, שלמודייקדש במרכז-הלמודים, ולמודיחל ילמדו בו בצמצום, קרוב לתכנית בתי-הספר העברים שבארץ. כאשר פרצה מחלוקת הלשון בארץ-ישראל, נתפטר המנהל, והחדר עוד נשאר ברשות, חברת העזרה בלי השתנות במאומה, אולם לבסוף הפרע השלום והמורים התפטרו, ואז נתיסד ועד הורים, שיסדו מחדש בשם, החדר תחכמוני. חלק של התלמידים וכל המורים עברו לחדר זה. חלק של התלמידים והשם (שהוסיפו עליו, צמח נפש) נשארו אצל, חברת העזרה. החדר לא היה מעתה ספון וחשוב ל,חברת העזרה, צמצמה גבולו, והעבירה טובי תלמידיו לבית-ספרה, אבל, החדר תחכמוני נתפתח יפה והגיע לידי פריחה בלתי-מקונה. בתור ראש ועד-ההורים סדרתי אני יחד עם חבר המורים תכנית ערוכה בכתב לשמונה כתות, והוציאה לפעל במלואה. כאשר נכבשה ירושלים לפני האנגלים, נקרא החדר שוב בשמו הישן, חדר תורה ונתקבלו לתוכו שארית תלמידי החדר של, חברת העזרה ונתמנה שוב ד"ר מהרשק למנהל, אלא שלא התמיד במשרה זו, ויצא לעבודה אחרת. חדר זה, שהצליח מאד בכל הנוגע לתכניתו ולצד הלמודי, לא עמד בעינו ולא הטעים ככל-הצורך את דתיותו. מתכניתו - אשר היא, כמדמה, התכנית המפרטת היחידה לחדר ולמוסד-דתי - אפשר יהיה ללמוד הרבה לעתיד. המוסדות הללו הם נסיונות לחדר חדש. היצליחו לבסס להם מעמד ולמצא מעבר בין זרמי הרוח ודרכי החיים ושיטות משיטות שונות ולעבור בשלום - היצליחו עתידות החדר תלויות בנסיונות הללו.

